ژوری توێژینەوەکان
سیاسی، ئابوری و ستراتیجیەکان

"دەسەڵاتی قوڵ"
نمونەی دۆخی هەرێمی کوردستان

هەڵمەت محەمەد شکور

"دەسەڵاتی قوڵ"

نمونەی دۆخی هەرێمی کوردستان

هەڵمەت محەمەد شکور-ئەندامی ژوری توێژینەوەکان

ژوری توێژینەوەکان– بزوتنەوەی گۆڕان

Email**:** research.gorran@gmail.com

کانونی دوەمی ٢٠٢١

پێڕست

سەرەتا ٣
بەشی یەکەم؛ چوارچێوەی تیۆری ٥
یەکەم؛ چەمک و پێناسەی "دەسەڵاتی قوڵ" ٥
دوەم؛ مێژوی سەرهەڵدانی "دەسەڵاتی قوڵ" ٧
سێیەم؛ تایبەتمەندییەکانی "دەسەڵاتی قوڵ" ٨
چوارەم؛ ئامرازەکانی "دەسەڵاتی قوڵ" ١٠
بەشی دوەم؛ "دەسەڵاتی قوڵ" و نمونەی دۆخی هەرێمی کوردستان ١٢
یەکەم؛ هەرێمی کوردستان وەک ژینگەیەکی شیاو بۆ "دەسەڵاتی قوڵ" ١٢
دوەم؛ ئامرازەکانی چەسپاندنی "دەسەڵاتی قوڵ" ١٣
سێیەم؛ ڕێوشوێنەکانی شکستهێنان بە "دەسەڵاتی قوڵ" ٢٦
دەرەنجام ٢٩
سەرچاوەکان ٣٠

سەرەتا

بەدواداچون و لێکۆڵینەوە لە دیاردە سیاسییە جۆراو جۆرەکان بایەخی خۆی هەیە، جگە لەوەی کاریگەری لەسەر کەڵەکەکردنی مەعریفە جێدەهێڵێت، بەشێکی گرنگیشە لە دەوڵەمەندکردنی زانست و زانیاری دەربارەی پرسەکان، هەروەک چۆن بەشدار دەبێت زیادکردنی هۆشیاری لای دەسەڵات و تاک و کۆمەڵگا. ئەگەر پرسەکە نەخوازراویش بێت، زیاتر جێی گرنگی پێدانە، ئەویش لە پێناو هۆشداریدان لە مەترسی سەرپێکەوتنی ئەو دیاردانەی پرۆسەی سیاسی و ژیانی سیاسی بەلارێدا دەبەن. دیاردەی "دەوڵەتی قوڵ-دەسەڵاتی قوڵ" یەکێکە لەو دیاردە نەخوازراوانەی لێرەدا لێیدەکۆڵینەوە.

ئامانج لەم لێکۆڵینەوەیە تێگەیشتنی زیاترە لە دیاردەیەکی سامناکی وەک "دەسەڵاتی قوڵ"، کە چۆن لە توانایدایە پایەکانی حکومڕانی ڕاستەقینە نابوت بکات و ڕێگرێکی گەورە بێت لەبەردەم بە دامەزراوەییکردنی دام و دەزگاکانی دەوڵەت، بەردەوامی دەدات بە مانەوەو درێژەدان بە سیتسمێکی نادیموکرات و نامەدەنی و حکومڕانییەکی ناتەندروست. گرنگی ئەو هەوڵانەی کە پێویستە بدرێت لە پێناو ڕێگریکردن لە چەسپاندن درێژەدان بە دیاردەکە، کە ئەرکی سەرەکی هێزە سیاسییە مەدەنی و ڕێکخراو و ڕۆشنبیران و ڕۆژنامەنوسانە بەگشتی و سەرجەم تاکەکانی کۆمەڵگەیە بەتایبەتی.

گرفتی سەرەکی لێکۆڵینەوەکە ئەوەیە؛ کە ڕەنگە زانیاری تەواو و پێویست بەردەست نەبن، بەتایبەت بۆ پرسێکی وەک "دەسەڵاتی قوڵ" لە هەرێمی کوردستان، چونکە بابەتەکە خۆی هەستیارەو مامەڵەکردنە لەتەک پرسێکی ئاڵۆز و نهێنی. بۆیە ناچاردەبین پشت ببەستین بە لێدوانی بەرپرسانی سیاسی و ئەو بابەتە ڕۆژنامەوانیانەی بڵاوکراونەتەوە، یان دزەیان کردووە بۆ نێو ڕاگەیاندن، یان بەئاشکرا ڕویانداوە.

لێرەدا شوێنی ئەوەیە گریمانەی ئەوە بکەین تا مەعریفەی زیاتر لای تاکەکانی کۆمەڵگا بەرجەستە بێت دەربارەی "دەسەڵاتی قوڵ" و مەترسییەکانی، هێندە هەستی بەرپەرچدانەوەی لە نێو کۆمەڵگا زیاد دەکات. هەر لەم سۆنگەیەشەوە دەستمان بۆ ئەم پرسە بردوە.

چاودێران و شارەزایانی بوارەکە کۆمەڵێک بنەماو خاسیەتی هاوبەشی دیاردەکەیان تیۆریزە کردووە، کە لە باسەکەمادا ئاماژەیان بۆ دەکەین، هەوڵیش دەدەین تایبەتمەندییەکانی پرسەکە شۆڕبکەینەوە نێو پرۆسەی سیاسی هەرێمی کوردستان، بۆ دەرکەوتنی ڕاستی، یان ناڕاستی بونی "دەسەڵاتی قوڵ" لە هەرێمی کوردستان. هەر بۆیە لێکۆڵینەوەکەمان بەسەر دوو بەشی سەرەکیدا دابەشکردووە کە بریتین لە؛ چوارچێوەی تیۆری کە تەوەرەکانی پێناسە و چەمک، مێژووی سەرهەڵدان، تایبەتمەندی و ئامرازەکانی "دەسەڵاتی قوڵ" بایەخیان پێدراوە. ئەوەی تایبەتە بە هەرێمی کوردستان، ژینگەی هەرێم و ئامرازەکانی چەسپاندنی "دەسەڵاتی قوڵ" و ڕێوشوێنەکانی لەباربردنی "دەسەڵاتی قوڵ"ە لە هەرێمدا.

پێویستە ئاماژە بەوە بدەین، "دەوڵەتی قوڵ" کە زۆرجار بە هەمان مانای "دەسەڵاتی قوڵ" بەکارهاتووە، مەبەست لێی زیاتر یان ڕاستتر بڵێین "دەسەڵاتی قوڵ"ە، چونکە لە زانستی سیاسیدا زاراوەی "دەوڵەت" جیاوازە لە "دەسەڵات". دەوڵەت، قەوارەیەکی مەعنەوییەو پایەکانی (گەل و هەرێم و پاشان دەسەڵات) پێکی دەهێنن. بەڵام دەسەڵات، یەکێکە لە ڕەگەزەکانی دەوڵەت و دەسەڵاتەکانی (یاسادانان، جێبەجێکردن و دادوەری) دروستی دەکەن، ئەم دیاردەیەش بەسەر دەسەڵاتدا پراکتیک دەبێت، تا بەسەر دەوڵەتدا. بۆیە لەلێکۆڵینەوەکەماندا چەمکی "دەسەڵاتی قوڵ" بەکاردەهێنین، وەک لەچەمکی "دەوڵەتی قوڵ".

بەشی یەکەم

چوارچێوەی تیۆری

یەکەم: چەمک و پێناسەی "دەسەڵاتی قوڵ"

چەمکی "دەسەڵاتی قوڵ" یان "دەوڵەتی قوڵ" بە عەرەبی"الدولة العميقة" بە ئینگلیزی"Deep State" هاتووەتە نێو فەرهەنگی سیاسییەوەو بەم مانا سەردەمییەی دیاردەیەکی سیاسیی نوێ نیەو تەمەنی نزیکەی سەدەیەکە، لەڕوی زاراوەوە گوزارشتی جیاوازی بۆ داتاشراوە، وەک (دەوڵەتی سێبەر، دەوڵەتی پەنهان و ژێرپەردە، دەوڵەتی شاراوە، دەوڵەت لە ناو دەوڵەت، دەوڵەتی پاراڵێل یان هاوتەریب، دەوڵەتی بەدیل...) ناوبراوە. هەر لەو ناوانەی کە بۆی داتاشراوە، ئەو ڕاستیە ڕون دەبێتەوە، بونی "دەسەڵاتی قوڵ" دیاردەیەکی نەخوازراوی سیاسی نەرێنییەو کاریگەری خراپی لەسەر دیموکراتیزەکردنی دەسەڵات و پرۆسەی سیاسی و سەروەری یاساو دواجار دامەزراوە فەرمییەکانی دەوڵەت بەجێدەهێڵێت.

لەڕوی ماناشەوە خوێندنەوەی جیاواز هەڵدەگرێ و دیاردەکە لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی تر، لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە، بەجیاواز بەکارهاتووەو کاری لەسەر کراوە، بۆیە وەک زۆر چەمکی دیکەی نێو ئەدەبیاتی سیاسی نەتوانراوە پێناسەیەکی دیاریکراوی بۆ بکرێت. بۆ نمونە؛

سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەدەن یەکەمین کەس (ڕۆبرت پاکستون Robert Paxton) مێژونوسی ئەمریکی دەستەواژەی "دەوڵەتی هاوتەریب parallel state"ی بەکارهێناوە، ئەویش بە مانای کۆمەڵێک ڕێکخراوو دامەزراوەی هاوشێوەی دەوڵەت، لەڕوی ڕێکخستن و ئیدارەدان و هەیکەلەوە، بەبێ ئەوەی بەشێک بێت لە دەوڵەت یان دەسەڵات و حکومەتێکی شەرعی. ئەم گروپ و ڕێکخراوانە کار لەسەر پارێزگاری لە ئایدۆلۆژی سیاسی و کۆمەڵاتی باڵادەستی وڵات دەکەن. ئەمەش جیاوازە لە دیاردەی "دەوڵەتی قوڵ" یان "دەسەڵاتی قوڵ" کە کار لەسەر پاراستنی بەرژەوەندی تایبەتی دەکەن زیاتر لەوەی بۆ پارێزگاری ئایدۆلۆژیای دەوڵەت بێت. هەروەکو چۆن جیاوازە لە دەوڵەتی هاوتەریب و "دەوڵەت لەناو دەوڵەت state within a state"کە گوزارشتە بۆ وەسفی بونی دامەزراوە هاوشێوەکانی دەوڵەت، کە دژە بە بەرژەوەندییە باڵاکانی وڵات، بۆ ئەمەش حیزبوڵای لوبنانی و حیزبی بەعسی سوری بەشار ئەسەد بە نمونە دەهێنێتەوە[١].

---

[١]. غسان المفلح، الدولة العميقة تطفو فوق سوريا، ليفانت نيوز علي الموقع الالكتروني؛ https://thelevantnews.com/2020/02/%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%88%D9%84%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%85%D9%8A%D9%82%D8%A9-

بەڵام زۆرێک لە چاودێران بەو جۆرە لێی ورد نەوبوونەتەوەو پێناسەی جیاوازیان کردووە، بۆ نمونە؛ (ویلیام ئارکین) رۆژنامەنوس و چالاکی سیاسی دیاری ئەمریکی بەم جۆرە ناساندویەتی "دەسەڵاتی قوڵ" بریتییە لە "بوونی دەسەڵاتی ناڕونی نهێنی و تەریب بە حکومەتێکی ئاشکراو شەرعی"[٢].

هەروەها رۆژنامەی نیۆرک تایمزی ئەمریکی لە وتارێکدا لە ساڵی ١٩٩٧ بەم شێوە پێناسەی کردووە: "دەسەڵاتی قوڵ" گوزارشتە لە "بوونی کۆمەڵێک هێزی ناڕون، کە کارەکانیان لە دەرەوەی یاسا ئەنجام دەدەن"[٣].

(د.عەبدولمەجید رەمەزان) مامۆستای زانستە سیاسییەکان لە زانکۆی قاصدی مرباح وەرقەلە، لە جەزائیر لە لێکۆڵینەوەیەکدا بە ناونیشانی "الدولة القائمة والدولة العميقة واشكالية التوافق والتضارب في المصالح" بەم جۆرە پێناسەی دەسەڵاتی قوڵی کردووە: "کۆمەڵێکن لەپێناو بەرژەوەندی سیاسی و کلتوری و کۆمەڵایەتی وئابوری تایبەت کاردەکەن، لەلایەن چەند کەس و گروپێکەوە کۆنترۆڵ دەکرێن و بەرگری لە بەدەستهێنانی بەرژەوەندی خۆیان دەکەن بە رێگەی نایاسایی، زیانەکانی درێژ دەبێتەوە بۆ نێو پرۆسەی سیاسی و پرۆسەی سیاسیش توشی داڕوخان دەکەن"[٤].

(هلمکی ولیفیتسکی) بەم جۆرە دەیناسێنێت دەسەڵاتی قوڵ "کۆمەڵە رێسایەکی هاوبەشی نەنوسراوی کۆمەڵایەتییە، داڕشتن و کارکردن و جێبەجێکردنی لەدەرەوەی کەناڵە فەرمییەکانە"[٥].

ئەم پێناسەنەو دەیان پێناسەی دیکە بۆ دیاردەکە کراون، بەڵام زۆربەیان لە دەوری ئەو خولگەیە دەسورێنەوە، کە دەسەڵاتی قوڵ کۆمەڵێک تایبەتمەندی هەیە و دیاردەکەی پێ دەناسرێنەوە، لەو پێناسانەی سەرەوە دەتوانین ئەوە هەڵبهێنجێنین کە دیاردەکە خاوەنی تایبەتمەندی (بەرژەوەندی تایبەت، ناڕونی، نهێنی لە کاردکردن، نایاسایی)ن.

بە پوختی مەبەستی سەرەکی لەم دەستەواژەیە "دەسەڵاتی قوڵ" سەرنج ڕاکێشانە بۆ بوونی کۆمەڵ و تاقمێک کە لەبەرچاو نین و لە ژێر کۆنترۆڵی لێپرسینەوەی فەرمی دەوڵەتدا نین، بەڵام بە شێوەیەکی

%D8%AA%D8%B7%D9%81%D9%88-%D9%81%D9%88%D9%82-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A7/

[٢]. ريم أحمد عبد المجيد، نحو تأصيل نظري لمفهوم "الدولة العميقة"، المركز العربي للبحوث والدراسات، على الموقع الالكتروني:

http://www.acrseg.org/40680

[٣]. بعد تركيا ومصر وروسيا.. كيف وصلت "الدولة العميقة" إلى أمريكا؟، على الموقع الالكتروني:
https://arabic.cnn.com/world/2017/03/11/trump-deep-state-sean-spicer

[٤]. الدكتور :عبدالمجيد رمضان، الدولة القائمة والدولة العميقة وإشكالية التوافق والتضارب في المصالح، مجلة الناقد للدراسات السياسية، المجلد 04 / العدد01 :(٢٠٢٠)،ص ١٠٨.

[٥]. باتريك أونيل Patrick H. O'Neil، الدولة العميقة :المفهوم الناشئ في علم السياسة المقارن، ترجمة الحسن مصباح، مجلة سياسات عربية، عدد ٣٠، كانون الثاني ٢٠١٨، ص ٨٤-٨٥.

پراکتیکی سیاسەتی ناوخۆیی و دەرەکی دەوڵەت دادەڕێژن و خۆیان بە سەرپەرشتیار و پاسەوانی نەریتی نیشتمانی و یەکێتی دەوڵەت دەزانن و لە هەمان کاتدا لە ڕواڵەتی سیستەمی دیموکراتی و هەڵبژاردنی فەرمی دەرناکەون، بەڵام بەپێی ئەجێندای تایبەتی خۆیان بەردەوام ئاراستەی سیاسەتەکان دەکەن.

بەم جۆرە لە دەوڵەتدا دوو ئاستی حوکمڕانی دروست دەبێت. ئاستی یەکەم ئەوانەی دیارن و هەڵبژێردراون و پۆستی فەرمییان هەیە، بەڵام لە ڕاستیدا تەنیا ڕواڵەتی و ڕووکەشن، و ڕێژەی نوێنەرایەتی کردنیان بۆ گەل ئێجگار نزمە و دەسەڵاتی کردەییان لاوازە. ئاستی دووەم ئەوانەی کە بەفەرمی هەڵنەبژێردراون و لە ژێرەوە کاردەکەن و لە ناواخنی ئاستی یەکەمدا بوونیان هەیە، و نوێنەریان لە نێو ڕیزەکانی ئاستی یەکەمدا هەیە[٦].

دووەم: مێژوی سەرهەڵدانی "دەسەڵاتی قوڵ"

چاودێرانی سیاسی سەرەتای سەرهەڵدانی "دەسەڵاتی قوڵ" دەگێڕنەوە بۆ سەرەتای بیستەکانی سەدەی ڕابردوو، بەدیاریکراویش دەدرێتە پاڵ ئەو تۆڕە نهێنییەی مستەفا کەمال ئەتاتورک لە ساڵی (١٩٢٣) لە تورکیا دروستی کرد، کە پێکهاتبوون لە کۆمەڵێک ئەفسەری نێو سوپاو پۆلیس و هەندێ لە پیاوانی نێو دەسەڵاتی دادوەری و دەزگا بیرۆقراتییەکانی تر، ئەم تۆڕەش ئەرکی سەرەکییان بریتیبوو لە ئەنجامدانی کۆمەڵێک کاری نهێنی بە ئامانجی پارێزگاری لە ئایدۆلۆژیای عیلمانی لە وڵاتی تورکیادا، دژایەتی کردنی هەر بۆچون و جوڵانەوەیەکی حیزبی و شەخسی نێو دەزگاکانی حکومەت و کۆمەڵگا، کە دژ بە پرۆسەی بە عیلمانی کردنی دەوڵەت بێت، بەشێوەیەکی تایبەتیش دژ بە ڕۆژنامەنوسان و شیوعیەکان و کوردەکانی ئەو وڵاتە بوون[٧].

پاشان دیاردەکە لە تورکیاوە گواستراوەتەوە بۆ روسیاو وڵاتانی دیکەی یەکێتی سۆڤییەت، دواتر پەرەسەندنی زیاتری پرۆسەکەو دوبارەکردنەوەی مۆدێلەکە لە بەشێک لە وڵاتانی عەرەبی، تا دەگات بەوەی کە باس لە بونی دیاردەی دەسەڵاتی قوڵ لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بکرێت[٨]. هەندێک

---

[٦]. کاوە مەحموود، دەوڵەتی پەرەلێل... دیاردەی دەوڵەتی قوڵ لە عێراقدا، پێگەی ئەلیکترۆنی؛
http://www.regaykurdistan.com/index.php/wtar/26732-2020-03-03-08-11-19?fbclid=IwAR1AvJ56cB8vrTH9cCdC2mxQ-IEWd5WITvNP0iQf4P_qxtMhWJwh2IVM3yE

[٧]. إبراهيم السيد، ما هي الدولة العميقة؟، مركز الروابط للبحوث والدراسات الاستراتيجية، على الموقع الالكتروني؛
https://rawabetcenter.com/archives/10366

[٨]. ريم أحمد عبد المجيد، سەرچاوەی پێشوو. وەیگرتووە لە؛
Robert Longley, The "Deep State" Theory, Explained, at the site;

له توێژەران بۆ نمونە (پیتەر سکۆت) پێی وایە ڕیشەی پرسەکە لە ئەمریکا بەستراوەتەوە بەوەی ناوی نراوە (دەوڵەتی ئاسایشی نەتەوەیی) لە کۆتایی چلەکانی سەدەی ڕابردوو، لەو بارەوە ئیدارەکەی (هاری ترومان) گرنگییەکی تایبەتی هەبوو بۆ ئاسایشی نەتەوەیی لەو کاتەدا کە وڵات لە جەنگی ساردیدا بوو لەگەڵ یەکێتی سۆڤییەت. ترومان واژۆی لەسەر یاسای ئاسایشی نەتەوەیی (The National Security Act) کرد، لەو پێناوەش ئاژانسی هەواڵگری ناوەندی (CIA) ئاژانسی ئاسایشی نەتەوەیی (NSA) و چەندین دەزگای ئاسایشی ناوخۆی و دەرەکی پێکهێنرا، ئەمەش لەو قۆناغە بەسترابوویەوە بە بیرکردنەوەی دەوڵەت لە پاراستنی ئاسایشی نەتەوەیی. پاشان دەرکەوتنی "دەسەڵاتی قوڵ" لەنێو دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و دارایی لە واشنتۆن و کارکردن لەسەر پاراستنی گروپ و تۆڕی خاوەن بەرژەوەندییەکانی وڵات[9].

بەم جۆرەش "دەسەڵاتی قوڵ" دەکرێت دەزگایەکی نهێنی بێت کە بەشێوەی ڕەواو نارەوا کاربکات بۆ پاراستنی کیانی دەوڵەت، بەڵام دۆخەکە گۆڕانکاری بەسەردا دێت کاتێک "دەسەڵاتی قوڵ" دەردەکەوێت و هەوڵدەدات بۆ قۆستنەوەی دەزگاکانی دەوڵەت بۆ پاراستنی بەرژەوەندی تایبەت.

سێیەم: تایبەتمەندییەکانی دەسەڵاتی قوڵ

هەموو دیاردەیەکی سیاسی خاوەنی کۆمەڵێک خاسیەتی تایبەت بە خۆیەتی، گرنگترین تایبەتمەندییەکانی "دەسەڵاتی قوڵ" بریتین لە[10]:

١. نهێنی و نارونی: زۆربەی ئەو پێناسانەی بۆ دیاردەی "دەسەڵاتی قوڵ" کراون، ئاماژە بەوە دەدەن نارونی و نهێنیبون دوو سیماو تایبەتمەندی سەرەکی دیاردەکەن، کە بەشێوەیەکی ئاشکرا کارناکەن و لە دەرەوەی چوارچێوەیەی دەزگا فەرمییەکانی حکومەتدان، بەڵام مومارەسەی دەسەڵات دەکەن و کاریگەری گەورەو قوڵ جێدەهێڵن.

---

[9]. د. صالح یاسر، ملاحظات سریعة حول مفهوم الدولة العمیقة، شبكة النبا، على الموقع الالكتروني؛ https://www.thoughtco.com/deep-state-definition-4142030
https://annabaa.org/arabic/iraqipress/17480

[10]. الدكتور: عبدالمجيد رمضان، الدولة القائمة والدولة العميقة وإشكالية التوافق والتضارب في المصالح، مجلة الناقد للدراسات السياسية، المجلد 04 / العدد01 :(٢٠٢٠)،ص ١١٠-١١٢
هەروەها؛
ريم أحمد عبد المجيد، نحو تأصيل نظري لمفهوم "الدولة العميقة"، المركز العربي للبحوث والدراسات، على الموقع الالكتروني:
http://www.acrseg.org/40680

٢. نایاساییبوون؛ ئەو گروپ و کەسانەی بەشێکن لە "دەسەڵاتی قوڵ" لەدەرەوەی چوارچێوەی یاساو دەستور کاردەکەن و خۆیان لەسەروی یاساوە دەبینن و دادەنێن، پەنا دەبەنە بەر تەزویر و کاری گەندەڵی و ئەنجامدانی هەڕەشەو تەنانەت کوشتنیش بەکاردەهێنن دژی نەیارەکانیان و ملکەچی هیچ لێپێچینەوەیەکی یاسایی نابن، خاوەن دەسەڵات و نفوزێکی زۆرن بۆ پارێزگاری لە خۆیان و دەست و پێوەندەکانیان.

٣. بەدەستهێنان و پاراستنی بەرژەوەندی؛ گروپ و ئەندامانی "دەسەڵاتی قوڵ" لەپێناو پاراستنی بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی خۆیان، دەچنە نێو ڕێککەوتن و هاوپەیمانی جیاوازەوە لەگەڵ گروپ دامەزراوەی دیکە، تەنانەت ئەگەر بەرژەوەندییە تایبەتییەکانیان دژ بە بەرژەوەندی گشتیش بێت کاری بۆ دەکەن و پارێزگاری لێدەکەن.

٤. دروستکردنی تۆڕی بەرژەوەندیخوازانە؛ بۆ پارێزگاری لە پایەو ستونەکانی "دەسەڵاتی قوڵ" زامنکردن و پاراستنی، گروپەکان ڕێکخستنێکی جاڵجاڵۆکەیی و ئاڵۆز پێکدەهێنن، بەو مانایەی پشت بە هەموو شت و لایەنێک دەبەستن بۆ بەدەستهێنانی بەرژەوەندییە خودییەکانیان، هاوکات پارستنی تۆڕ و تاکەکەکانی نێو گروپی "دەسەڵاتی قوڵ" لێپرسراوێتیەکی جەماعیە و تەنانەت هەندێک جار دەگات بە ئاستێک سەردەکێشێت بۆ هاندانی ژن و ژنخوازی لە چوارچێوەی هاوپەیمانێتێکەدا. بەپێچەوانەشەوە ڕاستە.

٥. چوارچێوەی فراوانی هاوپەیمانێتی؛ پەیوەندی و هاوپەیمانێتی "دەسەڵاتی قوڵ" تەنها لەنێو فەرمانگەو دامەزراوە بیرۆقراتیەکانی حکومەتدا قەتیس نابێت، بەڵکو شۆڕدەبێتەوە بۆ نێو هەندێ دامەزراوەی دیکەی وەک هێزە ئەمنیەکان و هێزەکانی پۆلیس و تەنانەت نێو دادگاو دەزگانی ڕاگەیاندن و زۆر دامەزراوەی فەرمی دیکە دەگرێتەوە.

پەیوەندییەکان هەر بەوەوە ناوەستن کە بە دەزگا فەرمییە سیاسی و حکومی و دەوڵەتییەکان بمێنێتەوە، بەڵکو درێژدەبێتەوە بۆ پەیوەندی بەستن لەگەڵ تاکی ئاسایی و دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی وەک خێزان و هۆز و تیرە و خێڵ و پیاوانی ئاینی و فیگەرە دیار و جیاوازەکانی نێو کۆمەڵگا و بازرگان و ڕێکراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی و حیزبی سیاسی ....هتد.

٦. دوانەیی قوڵ؛ مەبەست لە دوانەیی قوڵی "دەسەڵاتی قوڵ"، قوڵی لە (کات) و قوڵبونەوەیە لە (هێز و هاوپەمانێتی)دا. قوڵی کات ئاماژەیە بۆ ئەو هاوپەیمانیە نهێنییەی کار لەسەر مانەوەی ئەو کەش و دۆخە دەکات، کە زامنی پاراستنی بەرژەوەندییەکانی "دەسەڵاتی قوڵ" دەکات و بەردەوامی پێ دەدات بۆ ماوەیەکی درێژ، هەوڵی بەرپەرچدانەوەی هەر دژوەستانەوەیەک یان هەوڵێک بۆ گۆڕانکاری و

شکستپێهێنان بە دۆخی لەباری دارو دەستەی "دەسەڵاتی قوڵ". ئەمەش بەو جۆرە خوێندنەوەی بۆ دەکرێت کە ڕێگرە لە بوونی گۆڕانکاری ڕاستەقینەو دیموکراتیانە، هەموو هەوڵێکی دیموکاراتیانەش لە هەوڵێکی ڕوکەشانە تێناپەڕێت. ئەمەش کاریگەری "دەسەڵاتی قوڵ"ە کە بۆ ماوەیەکی درێژ دەتوانێت دەست بەسەر دامەزراوە ڕاستەقینەکانی دەوڵەتدا بگرێت و شکست بە هەموو گۆڕانکارییەکی جدی بهێنێت، ڕونترین نمونەش بوونی بەشێک لە دەوڵەتانی ئەفریقییە کە فەرمانڕەواو سەرۆکەکانیان دەتوانن و توانیویانە بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ حکومڕانی بکەن.

هەرچی پەیوەندی بە قوڵبوونەوەی هاوپەیمانێتیە لە پێناو کۆکردنەوەی هێز و هەژمونی زیاتر و توندکرنەوەی بەستەرەکانی ئەو هەوپەیمانێتییەیە کە لایەنە پێکهێنەرەکانی هەوڵی بۆ دەدەن، بۆ ئەوەی هاوپەیمانێتییەکە بە قوڵی شۆڕبکەنەوە بۆ نێو سەرجەم دامەزراوەو کەرتە پێکهێنەرەکانی دەوڵەت بە هەردوو شێوەی ئاسۆیی و ستونی. بەردەوامیشی هەر پەیوەستە بە توندوتۆڵی ئەو لینکە بەهێزانەی هاوپەیمانێتییەکە ڕادەگرێت، هەندێ جاریش ئەو لیناکانە بەستراوەتەوە بە بەکارهێنانی کۆمەڵێک ئەدەوات و ئامرازی وەک (خزمایەتی و پارەو کۆمپانیای بازرگانی ... هتد) لە پێناو دەستگرتن بەسەر سەرجەم جومگەکانی دەوڵەت و کایەی حکومڕانی.

چوارەم: ئامرازەکانی "دەسەڵاتی قوڵ"

دەسەڵاتی قوڵ کۆمەڵێک ئامراز و میکانیزمی جیاواز بەکاردەهێنێت بۆ بەردەوامیدان و درێژەدان بە کۆنترۆڵی زیاتر و مانەوەی زیاتر لەوانە[١١]:

١. دەستوەردان لە دامەزراوە سەربازییەکان و کاروباری ئابوری و دەزگا کارگێڕی و دەستەو لایەنە حکومییەکانی دەوڵەت، لەڕێگەی خاوەنداری کۆمپانیا وەبەرهێنەکان و دەستوەردان لە بازاڕ، هەروەها سەرپەرشتی ڕاستەوخۆو ناڕاستەوخۆی پرۆژە ئابورییەکان، ئەگەر خۆشیان ڕاستەوخۆ یاریکەری سەرەکی نەبن لەپشت سەرمایەدارو وەبەرهێنەرە ئابورییەکانەوە ڕاوەستاون. سەرەڕای ئەوەش کۆنترۆڵی دەزگا ئیداری و کارگێڕییەکان دەکەن، لەڕێگەی خزانە نێو پیاوانی سەربازی و هەوڵگرییەکانی خۆیان بۆ نێو ئەو دامەزراوانە. هەندێ جاریش سپاردنی پۆستی باڵای سیاسی و

---

١١. ريم أحمد عبد المجيد، نحو تأصيل نظري لمفهوم "الدولة العميقة"، المركز العربي للبحوث والدراسات، على الموقع الالكتروني:

http://www.acrseg.org/40680

هەروەها؛

الدكتور :عبدالمجيد رمضان، الدولة القائمة والدولة العميقة وإشكالية التوافق والتضارب في المصالح، مجلة الناقد للدراسات السياسية، المجلد 04 / العدد01 :(٢٠٢٠)،ص ١١٠-١١٢

ئیداری بە کاربەدەستانی سەربازی و ئەمنی، لەکاتێکدا ئەو پۆستانە پێویستی بە کەسانی ئیداری و تەکنۆکرات و شارەزا هەیە وەک لەکەسانی سەربازی و ئەمنی، لێرەشەوە هەوڵی پێکانی ئامانجەکانی خۆیان دەدەن، بۆیە دامەزراوە سەربازییەکان بەشێک دەبن لە پاراستی بەرژەوەندییەکانی "دەسەڵاتی قوڵ".

٢. چەسپاندنی سیستمی مەرکەزی لە بواری کارگێڕی و ئابوریدا، کە ئامرازێکی دیکەی پەرەدانە بە مانەوەی "دەسەڵاتی قوڵ"، هەروەها ڕێگرە لە گۆڕانکاری کارگێری و ئابوری و بازرگانی، بەمانایەکی تر گۆڕانکاریی کاتێک ڕودادەت بە قازانجی "دەسەڵاتی قوڵ" کۆتایی بێت، ئەگەر نا ئاستەنگ بۆ هەر گۆڕانکارییەک دروست دەبێت، کە زیان بە تۆڕی پاراستنی دەسەڵاتەکە دەگەیەنێت.

٣. بەکارهێنانی فێڵ و ساختە بەشێوەی ڕاستەوخۆو ناڕاستەوخۆ، دو ئامرازی بەهێزی"دەسەڵاتی قوڵ"ە، بۆ فریودانی هاوڵاتیان و پاراستنی سیستمی گشتی و داب و نەریت و بیروباوەڕ و ئایدۆلۆژیای دەسەڵات.

٤. لە ڕێگەی ئامرازە ئابورییەکانی دەوڵەتەوە، کۆنترۆڵی بازاڕ دەکەن، ئەوەش لەپێناو پاراستنی تۆڕەکانی خاوەن بەرژەوەندی ئابوری، بەهەر شێوازێک بێت، لە ڕێگەی ڕێکخستنی (خواست و خستنەڕوو) بازاڕ ئاراستە دەکەن، بە خواستی "دەسەڵاتی قوڵ".

٥. هەندێ جار دەسەڵاتی قوڵ پەنا بۆ بەکارهێنانی ئامرازی دیکەی دەبەن، وەک: توندوتیژی و سەرکوتکاری ئۆپۆزسیۆن و گرتنەبەری ڕێ و شوێنی ئەمنی، بە بیانوی پاراستنی ئەمن و ئاسایش و هەڕەشەی دەرەکی، کە هەندێ جار هەڕەشەو ڕفاندن و گرتن و کوشتنیشی لێدەکەوێتەوە، تا دەگات بە بێدەنگکردنی گشتی. سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەدەن پارەو سامان بەهێزترین و کاریگەرترین چەکە بەدەست "دەسەڵاتی قوڵ"ەوە، کە ئامانجەکانی خۆیانی پێ بەدیدەهێنن و دەیپارێزن.

٦. زۆر ئامرازی دیکەی ڕەواو ناڕەوا بەکاردەهێنن، بۆ درێژەدان بە "دەسەڵاتی قوڵ" وەک ڕاگەیاندن و پەروەردە و ئاین و یاساو....هتد.

بەشی دووەم

"دەسەڵاتی قوڵ" و نمونەی دۆخی هەرێمی کوردستان

یەکەم؛ هەرێمی کوردستان وەک ژینگەیەکی شیاو بۆ "دەسەڵاتی قوڵ"

لەدوای راپەرینی باشوری کوردستان، دژ بە رژێمی بەعس، لە (١٩٩١/٣/٥)، بڕیاری ژمارە (٦٨٨) ئەنجومەنی ئاسایشی سەربە نەتەوە یەککگرتوەکان لە بەرواری (١٩٩١/٤/٥) دژ بەڕژێمی بەعس لەم ناوچەیە، وەک دو هۆکاری ناوخۆیی و دەرەکی، سەرەتای گەڵاڵەبوونی قەوارەی سیاسی هەرێمی کوردسان بوو.[١٢]

بەڵام ساختەکاری لە یەکەمین خولی هەڵبژاردن، چەکدارکردنی حیزب، نەسازان، ململانێی بەردەوام، زنجیرەیەک شەڕی ناوخۆ، رێککەوتنی واشنتۆن (بارزانی و تاڵەبانی)، دوو ئیدارەیی، رێککەوتنی ستراتیجی (یەکێتی نیشتمانی کوردستان و پارتی دیموکراتی کوردستان)، دابەشکردنی دەسەڵات، بەربەرەکانی ئۆپۆزسیۆن، دامرکاندنەوەی خۆپیشاندان، ناسەقامگیری حکومرانی، بەردەوامیدان بە ساختەکاری لە هەڵبژاردنەکاندا، بەرتەسککردنەوەی ئازادی، قۆرخکاری ئابوری و نەوت و بازاڕ، داخستنی پەرلەمان و لاوازکردنی، خۆدزینەوە لە چاکسازی ریشەیی و بەردەوامی گەندەڵی ...ئەمانە و دەیان پرسی دیکە، گەورەترین و گرنگترین سیما دیارەکانی پرۆسەی سیاسی و حکومڕانی هەرێمی کوردستانە لە (٣٠) ساڵی ڕابردوودا. ئەگەرچی لەنێو ئەو چەمکە نەرێنیانەدا دەیان پرس و هەوڵ و سیمای ئەرێنیش هەیە، بەڵام مەبەستمانە بڵێن ئەو هۆکارانە بەردەوام و بە ڕێژەی جیاواز لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر هەندێکیشیان بەبەردەومی وجودیان هەبووە، بە هەموشیانەوە کێڵگەیەکی بە پیتان خوڵقاندووە بۆ پێگرتن و سەرپێکەوتنی دیاردەی "دەسەڵاتی قوڵ" لە هەرێمی کوردستان. زەمینەیان خۆشکردووە بۆ بەشێک لە هێزە سیاسییەکان، لە سەرو هەموشیانەوە (یەکێتی نیشتمانی کوردستان و پارتی دیموکراتی کوردستان) کە لە دەرەوەی دەزگا حکومی و دەوڵەتییەکان، دەسەڵاتی بەهێزی خۆیان بەسەر حکومەت و دامەزراوەکانی و پەرلەمان و پەیوەندی دەرەوەو بازاڕ و دەسەڵاتی دادوەری...هتد، بسەپێنن.

---

[١٢]. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە؛ هەڵمەت محەمەد، گروپەکانی فشار، ماڵپەری سبەی، ٢٠١٣/٤/٩؛ http://archive.sbeiy.krd/Detail.aspx?id=18622&LinkID=14

لێرە بەدواوە هەوڵدەدەین شیکاری ئەوە بکەین کە بە چ ئامرزاو ڕێو شوێنک ئەو هەوڵانەیان بۆ چوەتەسەر، لەو ڕێگەیەشەوە پاڵپشت بەو چوارچێوە تیۆرییەی لە بەشی یەکەمی لێکۆڵینەوەکەماندا ئاماژەمان بۆ کردوە، نمونەیان بۆ دەهێنینەوە.

دووەم؛ ئامرازەکانی چەسپاندنی "دەسەڵاتی قوڵ"

کاتێک لە بەشی یەکەمی توێژینەوەکەدا چوارچێوە تیۆرییەکە دەخوێنیتەوە، بەبێ ناوبردنی هەرێمی کوردستان ، هەست ناکەی خەریکی خوێندنەوەی دیاردەیەکی نامۆی بە دۆخی سیاسی و ئابوری و ئیداری و کۆمەڵایەتی و کلتوریت بە هەرێمی کوردستان.

بۆیە لێرەدا بە وردییەکی زیاترەوە لەسەر سێ ئامرازی سەرەکی ڕادەوستین، کە لەپاڵ ئامرازەکانی دیکەدا بوون بە پاڵپشتی گەورە بۆ ڕەگداکوتانی پایەکانی دەسەڵاتی قوڵ لە هەرێمی کوردستان، ئەوانیش؛

١. هێزی چەکدار؛ ئامرازێکی بەهێز و گرنگەکە بۆ چەسپاندنی پایەکانی "دەسەڵاتی قوڵ" لە هەرێمی کوردستان، ئەگەر بڕوانینە ئەو وڵاتانەی کە بەنمونە دەهێنرێنەوە بۆ بوونی دیاردەی "دەسەڵاتی قوڵ"، بەشێکی زۆریان خاوەن سوپایەکی یەکگرتووی ڕێکخراون و لە ژێر فەرمانڕەوای دەوڵەتدان، بەڵام ڕەنگە هەندێ جار بە خراپ بەکاربهێنرێن، بۆ پاراستن و چەسپاندنی "دەسەڵاتی قوڵ" لەو وڵاتانەدا.

لە هەرێمی کوردستان مەترسییەکە لەوە گەورەترە، کە لە هەندێک لەو وڵاتانەدا هەن، چونکە بەشێکی زۆری هێزە چەکدارەکانی هەرێم لە ژێر فەرمانی حیزبدان، کە ئەمەش دووجار یارمەتیدەرە بۆ چەسپاندنی "دەسەڵاتی قوڵ" بەراورد بەو وڵاتانە، لێرەدا هەوڵدەدەین هەڵوەستەیەک لەم بارەوە بکەین.

ساڵانێکی زۆرە قسە لەبارەی هێزە چەکدارەکانی هەرێمەوە دەکرێت، وەک گرووپی جیاوازی ناڕێکخراو وێنا دەکرێن، ئەویش لەسەر بنەمای کۆمەڵێک تایبەتمەندی کە هێزی ناڕێکخراوی پێدەناسرێتەوە، ئەوانیش[١٣]؛

---

[١٣]. هەڵمەت محەمەد؛ هێزە چەکدارەکانی هەرێم لەنێوان ئینتیمای حیزبی و نیشتمانیدا، دۆکیۆمێنتاری تایبەت بە کەناڵی ئاسمانی کەی ئێن ئێن ، ٢٠١٧/١٠/٢٢؛
https://archive4.knn.krd/Programme-Detail.aspx?TypeID=53&bernameID=16793

أ. پەیوەندییە سەربازییەکان لەژێر کۆنترۆڵدانین و چاودێری پێویستیان لەسەر نیە، پێداویستیان لە ئاستێکی لاوازدایەو زۆربەی کات پۆشاکیان جیاوازە.

ب. سزاو پاداشت لەجێی خۆیدا نیەو بنەمای هاوڕێیەتی و خزمایەتی و حیزبایەتی بە پێوەرگیراوە، ئینتیمای حیزبی جێگەی ئینتیمای نیشتمانی و نەتەوەیی دەگرێتەوە. زۆرجار لێدوان هەڵسوکەوتی جیاواز لە لایەن فەرماندەی گشتی هێزە چەکدارەکان و سەرکردە سەربازییەکان بەدیدەکرێت.

لە هەرێمی کوردستاندا هێزی حیزب و گروپ و لایەنی سیاسی جێگەی بەهێزی نیشتمانی لێژکردوە، لەبری ئەوەی عەقیدەی سەربازی بەسترابێت بە ئینتمابون بۆ نیشتمان و نەتەوە، بەڵام گرێدراوە بە عەقیدەی حیزبی و شەخسی و بنەماڵەیی تایبەت.

ململانێی ناتەندروستی حیزبایەتی بە درێژایی تەمەنی حوکمڕانی هەرێم فاکتەری سەرەکی نارێکخراوی هێزە چەکدارەکانی هەرێم بووە.

بە بەراوردکارییەکی ژمارەیی، ژمارەی ڕاستەقینەی هێزە چەکدارەکانی هەرێم لەگەڵ ئەو داتایانەی بەشێوەیەکی فەرمی خراونەتەڕوو جیاوازییەکی گەورە بەدیدەکرێت، ئاماژەیەکی ئاشکرایە بۆ بوونی گەندەڵیەکی بەرفراوان لەو هێزانەدا.

بەپێی ستاندارده جیهانییەکان لە حاڵەتی ئاسایی و ئاشتیدا پێویستە، ڕێژەی سەربازی (٢.٥%) دانیشتوان تێپەڕ نەکات و لەحاڵەتی جەنگ و نائاساییدا دەکرێت ئەو ڕێژەیە بەرز بکرێتەوە بۆ (٣%) [١٤] بەم پێیەش ئەگەر ژمارەی دانیشتوانی هەرێم بەپێی تازەترین ئامار (٦) ملیۆن کەس بخەمڵێنین[١٥]، ئەوا پێویستە لە حاڵەتی ئاشتیدا هەرێمی کوردستان خاوەنی (١٥٠) هەزار پێشمەرگە بێت و لە حاڵەتی هەڕەشە و نائارامیدا ئەو ژمارەیە بەرزبێتەوە بۆ (١٨٠) هەزار پێشمەرگە، بەڵام بەپێی ئامارە نافەرمییەکان لە هەرێمی کوردستاندا (٤٢٢) هەزار کەس تەنها بە ناوی "پێشمەرگە"وە موچە وەردەگرن، بەڵام پێی سەرچاوەکانی وەزارەتی پێشمەرگە تەنها (٢٠٠) هەزار پێشمەرگە لەژێر فەرمانی ئەواندان و (١٢٠) هەزار کەسیان ئەرکی پێشمەرگایەتی جێبەجێ دەکەن، (٤٠) هەزاریان پێشمەگەی یەدەگن و (٤٠) هەزار کەسیشیان خانەنشینن[١٦].

---

[١٤]. هەڵمەت محەمەد؛ هێزە چەکدارەکانی هەرێم لەنێوان ئینتیمای حیزبی و نیشتمانیدا، ، سەرچاوەی پێشوو.

[١٥]. ڕاپۆرتی پێشبینی دانیشتوانی هەرێمی کوردستان (٢٠٠٩-٢٠٢٠)، دەستەی ئاماری هەرێمی کوردستان، دەقی ڕاپۆرتەکە؛
http://www.krso.net/files/articles/130814020950.pdf

[١٦]. جەبار یاوەر: ژمارەی پێشمەرگە دەگاتە ٢٠٠ هەزار کەس، ماڵپەڕی کورد پیدیا؛
https://www.kurdipedia.org/default.aspx?lng=1&q=20131218110241871 85

(١٢٠) هەزار پێشمەرگە سەربە یەکەکانی (٧٠ و ٨٠)ن و یەک نەخراونەتەوە لەنێو وەزارەتی پێشمەرگەدا، واتە ئەو ژمارەیە سەربە هێزەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتی نیشتمانی کوردستانن[١٧]، ئەمە جگە لە بەشێک لە لیواو هێزو بندیوارانەی لەگەڵ بەپرسانی حیزب و حکومەتدان.

ئەم ئامارانە بەبێ ئەوەی هێزە ئەمنییەکانی وەزارەتی ناوخۆی گرتبێتەوە کە زیاتر لە (١٠٠) هەزار کەسن. دەزگای ئاسایش و ئەنجومەنی ئاسایشی هەرێمیش زیاتر لە (٣٧) هەزار میلاکیان هەیە.

ئەم وێنەیەی خوارەوە بەڕونی نەخشەی و دابەشبوون و پەرت پەرت بوونی هێزە چەکدارەکانی هەرێم نیشان دەدات.

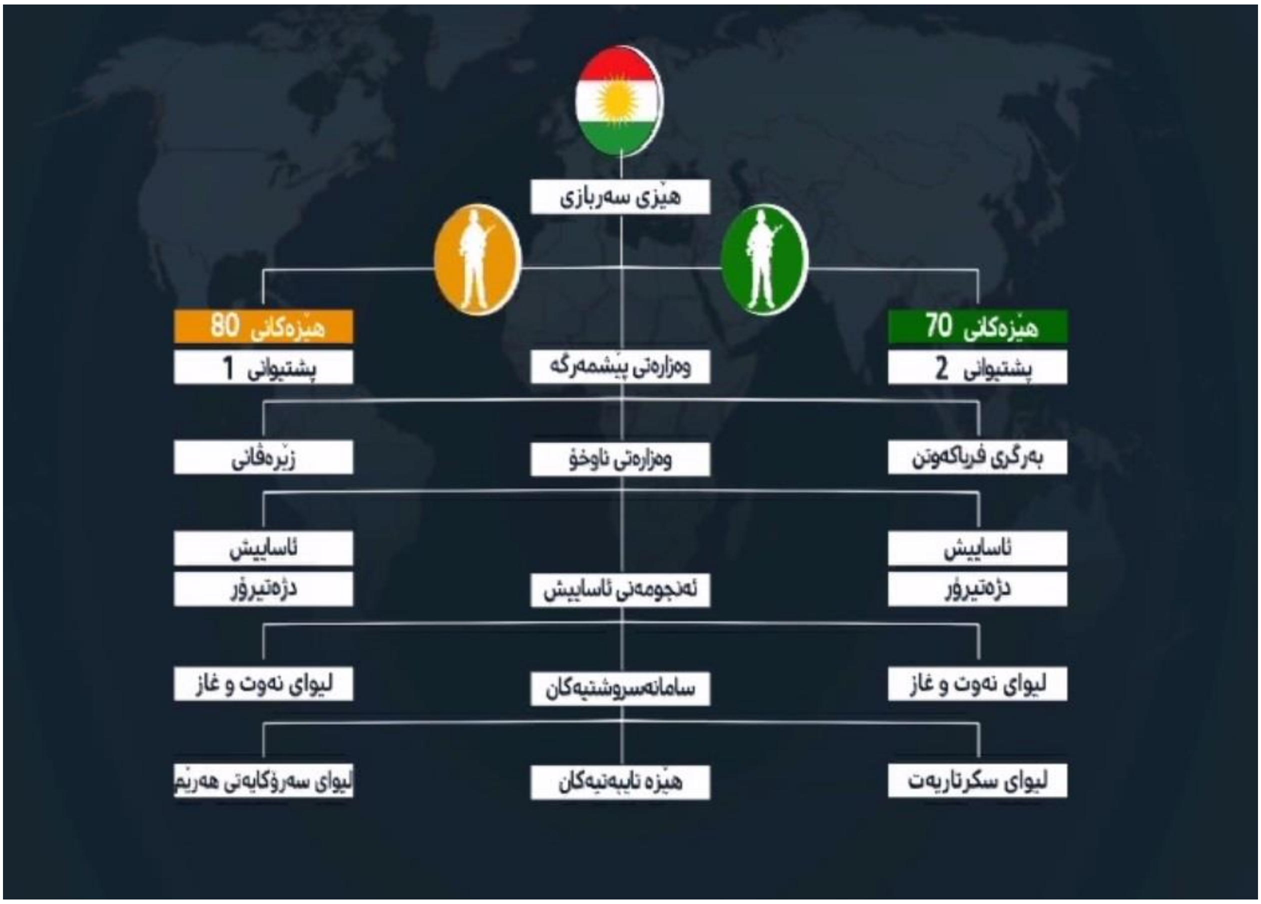

سەرچاوە؛ تۆڕی هەواڵی کوردی (KNN)، ٢٠١٧/١٠/٢٢[١٨]

---

[١٧]. ئەمینداری گشتی وەزارەتی پێشمەرگە ڕایگەیاند، لە هەرێمی کوردستاندا نزیکەی ١٧٠ هەزار پێشمەرگە لە ئەرکدان و موچەوەردەگرن، ماڵپەری کەی ئێن ئێن سی؛
https://www.knnc.net/Details.aspx?jimare=21622

[١٨]. هەڵمەت محەمەد؛ هێزە چەکدارەکانی هەرێم لەنێوان ئینتیمای حیزبی و نیشتمانیدا، سەرچاوەی پێشوو.

هەر بە تێڕوانینێک لەو نەخشەیە، ئەو ڕاستییە ڕوندەبێتەوە کە هێزە چەکدارەکانی هەرێمی کوردستان، چۆن دابەشبون بەسەر دوهێزی دەسەڵاتداری هەرێمی کوردستان، سەرجەمیان لە بودجەی گشتی هەرێمی کوردستان سودمەندن، بەڵام ئەرک و کاری بەشێکی زۆریان لە خزمەتی ئەو دو هێزەدان و فەرمان لەوان و لە بەرپرسانی حیزب وەردەگرن، بەشێکیش لەنێو ئەواندا پارێزگاری لە ئەشخاس و کەسایەتییەکانی ناو حیزب دەکەن، لەنێو ئەو هێزانەشدا بەخشینەوەی پۆست و پلەی سەربازی بەزر دیاردەیەکی ئاشکراو ڕونە.

هەموو ئەمانە ئەو ڕاستییە دەسەلمێنن کە "دەسەڵاتی قوڵ" لەم کەرتەدا بە قوڵی ڕەگی داکوتاوە، لەبری ئەوەی ئەم هێزانە بە دو ئەرکە سەرەکییەکەی خۆیان هەستن کە بریتین لە (بەرگری دەرەکی و ئاسایشی ناوخۆ)، دەیان نمونە بەردەستە کە خراپ بەکارهێنراون، ئیدی هەر لە شەڕی ناوخۆ (١٩٩٤-١٩٩٨) و جوڵانی هێز بۆ ململانێی حیزبی و سیاسی و ساختەکاری لە هەڵبژاردنەکان و تا دەگات بە هەڕەشە و سەرکوتکردنی دەنگی ناڕازی و جوڵانەوەی مەدەنی، هەندێ جار دژ بە دامەزراوە فەرمییەکانی هەرێمیش سودیان لێوەرگیراوە و بۆ هەر یەک لەو کارانەش دەیان نمونەو بەڵگەی ئاشکرا بەردەستن.

ئەم ڕاستەیە تاڵە، زۆرجار بووە بەهۆی جێ لێژکردن بە حکومڕانییەکی مەدەنی مۆدێرن لە هەرێمی کوردستان. بەهۆی دابەشبونی بەشی هەرە زۆری هێزە چەکدارەکان بەسەر پارتی و یەکێتیدا، هەمیشە ئەگەری گۆڕینی ڕێڕەوەی ململانێ مەدەنی و سیاسی نێوان ئەو دوو هێزەو هێزەکانی دیکە بەرەو توندبونەوەو هەڕەشەی بەکارهێنانی هێزو توندوتیژی لە ئارادایە. ئەمە جگە لە بەکارهێنانیان لە پرۆسە مەدەنییە سیاسییەکان بە تایبەتیش لە کاتی هەڵبژاردنەکان، کە بە زەقی بەدیار دەکەوێت.

٢. حیزبی دەوڵەمەند و حکومەتی قەرزار؛ هەرێمی کوردستان لەماوەی ٣٠ ساڵی تەمەنی حکومڕانییدا چەند قۆناغێکی جیاوازی بڕیوە، بەڵام لە سەرجەم قۆناغەکاندا بێبەش نەبوە لەمۆدێلی حکومڕانییەکی چەتەگەری "کلیپتۆکراسی". لەپێش پرۆسەی ئازادکردنی عێراق باوی ئاودیوکردنی سامانی سەر زەوی هەرێمی کوردستان بوو بۆ وڵاتانی دراوسێ بەتایبەتیش بۆ ئێران و تورکیا، لەدوای پرۆسەی ئازادیش هێزە حکومڕانەکان تەنها بە سامانی سەر زەوییەوە نەوەستان و چاویان بڕییە سامانی ژێر زەویش.

پێش پرۆسەی ئازادی مۆدێلی فەرهود و ئاودیوکردنی موڵک ماڵی گشتی بوو، ئیدی هەر لە ئۆتۆمبێلی بارهەڵگرو بچوکەوە بگرە تا دەگاتە مس و فافۆن و ستونی کارەبا و گەنم و تا هەندێ جار کار دەگەیشتە بڕینی تەلی کارەبای گەڕەکەکانی شار، لە ڕێگەی بەشێک لەو چەتانەوە دەبرانە ئەودیو سنورەکانەوەو دەفرۆشران بە تورکیاو ئێران.

ئێستا هەمان ئەو تاڵانچیانەی پێشوو بەشێوەیەکی مۆدێرنانە، کەوتوونەتە داگیرکردن و تاڵانکردنی سامانی ژێر زەوی و سەر زەوی هەرێمی کوردستان، پاوانکردنی زەوی و باخ و تەنانەت تەلبەندکردنی شاخەکانییش، لە ژێر زەویش هەر کانزایەک بەهای هەبێت، خەریکی دەرهێنانین و هەموو ڕێگایەک دەگرنەبەر بۆ گواستنەوەو بردنە دەرەوەی، دواجار ساغکردنەوەی بە قازانجی کۆمپانیاکانی خۆیان و حیزب و بنەماڵە تایبەتەکانی نێو حیزب.

ئەم بازرگانییەی ئەم دوو هێزەی دەسەڵات دەستیان داوەتێ تەنها کەرتی نەوت و سوتەمەنی نەگرتووەتەوە بەڵکو پەلیکێشاوە بۆ کەرتەکانی دیکەی وەکو کەرتی تەندروستی و بازرگانی دەرمان و گەنم و جۆ و جگەرەو چەک و پیشەسازی گەورەو بچوک ، تەنانەت لە کاتی شەڕی داعشدا باس لە بازرگانی گەنمی سایلۆکان و نەوت و غاز و ئۆتۆمبیل، تەنانەت بازرگانی چەکیش لەگەڵ ڕێکخراوی داعشدا دەکرا[١٩].

ئەمە جگە لەوەی پرسیاری ئەوە سەرهەڵدەدات، ئاخۆ ئەم سەروەت و سامانەی هەرێمی کوردستان چی بەسەرهات، بەتایبەت لە دوای ساڵی ٢٠٠٤ -٢٠١٤، کە حکومەتی فیدراڵ ١٧%ی بودجەی ناردووە بۆ هەرێم، بەپێی سەرچاوەکان ئەو پارانەی دەست حکومەتی هەرێم کەوتووە لە ڕێگەی بەشە بودجەی هەرێم لە حکومەتی فیدراڵ، کە لە ساڵی ٢٠٠٤ەوە تا ساڵی ٢٠١٤ بەردەوام بوو، بەڵام لەدوای ساڵی ٢٠١٤ەوە حکومەتی هەرێم سەربەخۆیی ئابوری ڕاگەیاند، حکومەتی عێراقیش بەشە بودجەی هەرێمی ڕاگرت، بریتیبووە لە؛

لەماوەی ١٠ ساڵی (٢٠٠٤-٢٠١٤) نزیکەی (٧٥) ملیار دۆلار ڕەوانەی هەرێم کراوە، بەم شێوەیە؛

- ✓ ساڵی ٢٠٠٤: بودجەی هەرێم ٢ ملیارو ٣٣٠ ملیۆن دۆلار بووە.
- ✓ ساڵی ٢٠٠٥: بودجەی هەرێم ٣ ملیارو ١٢٤ ملیۆن دۆلار بووە.
- ✓ ساڵی ٢٠٠٦: بودجەی هەرێم ٣ ملیارو ٥٦٠ ملیۆن دۆلار بووە.
- ✓ ساڵی ٢٠٠٧: بودجەی هەرێم ٦ ملیارو ٥٣٩ ملیۆن دۆلار بووە.
- ✓ ساڵی ٢٠٠٨: بودجەی هەرێم ٨ ملیارو ٣٥٨ ملیۆن دۆلار بووە.
- ✓ ساڵی ٢٠٠٩: بودجەی هەرێم ٩ ملیار دۆلار بووە.
- ✓ ساڵی ٢٠١٠: بودجەی هەرێم ١٠ ملیارو ٤٠٠ ملیۆن دۆلار بووە.
- ✓ ساڵی ٢٠١١: بودجەی هەرێم ٩ ملیارو ٣٦٦ ملیۆن دۆلار بووە.
- ✓ ساڵی ٢٠١٢: بودجەی هەرێم ١٠ ملیارو ٥٠٠ ملیۆن دۆلار بووە.

[١٩]. ئا. محەمەد ڕەئوف؛ بازگانی لەگەڵ شەیتان، داعش.. بازرگانی بۆ بەرپرسان و شمشێری بۆ هاوڵاتیان پێیە، ڕۆژنامەی ئاوێنە ژمارە (٤٥٣)، ڕۆژی سێ شەمە ٢٠١٤/١١/١١، لا٤.

- ✓ ساڵی ٢٠١٣: بودجەی هەرێم ١٢ ملیار دۆلار بووە.
- ✓ ساڵی ٢٠١٤ بەهۆی شەڕی داعشو گرفتەکانی پێکهێنانی حکومەتی ناوەندی هیچ پێشنیارێکی بودجە نەبوو، بەڵکو دەسەڵاتی خەرجییەکان درابوو بەوەزارەتەکان، بەشی هەرێمیش برا[٢٠].

بە وتەی نوری مالیکی سەرۆک وەزیرانی پێشووی عێراق، لەچاوپێکەوتنێکی تەلەفزیۆنیدا لە ساڵی (٢٠١٥) لەگەڵ کەناڵی سومەرییە، ئاشکرایکردووە، کە لەساڵی لە ٢٠٠٤ تا ٢٠١٤ و لە کۆی گشتی ٧١٠ ملیار دۆلار داهاتی هەموو عیراق بووە، بڕی ١١٩ ملیار دۆلار دراوە بە هەرێمی کوردستان، واتا بەپێی ڕێژەی ١٧%[٢١].

بەڵام ئەم لێدوانەی نوری مالیکی پشتڕاست نەکراوەتەوە، ناوبراو لە کاتێکدا ئەو لێدوانەی داوە، کە پەیوەندییەکانی هەرێم و ناوەند لە ڕوی سیاسییەوە، پەیوەندییەکی ئاڵۆز بووە.

بەڵام بەپێی نوێترین توێژینەوەی (فەرمانگەی توێژینەوەو لێکۆڵینەوەی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق) لە تشرینی یەکەمی ٢٠٢٠ بڵاوکراوەتەوە، هەرێمی کوردستان لە ساڵی ٢٠٠٥-٢٠١٩ (٩٦.١٩٦.٥٠٣.٠٠٠) نەودو شەش ترلیۆن و سەدو نەوەد و شەش ملیار و پێنج سەدو سێ ملیۆن دیناری لە بەغدا وەرگرتووە، لە بەرامبەردا تەنها (٢.٢٧٣.٤٣٠.٠٠٠) دوو ترلیۆن و دوسەدو حەفتاو سێ ملیار و چوارسەدو سی ملیۆن داهاتی گەڕاندووەتەوە بۆ ناوەند.[٢٢]

---

٢٠. فازڵ حەمەرەفعەت - محەمەد ڕەئوف، نەوت.. ڕەحمەت یان لەعنەت، ماڵپەڕی درەو میدیا؛
https://drawmedia.net/page_detail?smart-id=5978
هەروەها
بەشە بودجەی ئەمساڵی هەرێمی کوردستان لە ١٤ ملیار دۆلار زیاترە، ماڵپەڕی هیوای کورد؛
http://www.hivaykurd.com/2015/01/%D8%A8%DB%95%D8%B4%DB%95-%D8%A8%D9%88%D8%AF%D8%AC%DB%95%DB%8C-%D8%A6%DB%95%D9%85%D8%B3%D8%A7%DA%B5%DB%8C-%D9%87%DB%95%D8%B1%DB%8E%D9%85%DB%8C-%D9%83%D9%88%D8%B1%D8%AF%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86-%D9%84/

٢١. مالیکی باس لە هۆکاری بڕینی بودجەی هەرێم دەکات، ماڵپەڕی میللەت؛
https://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=4721&T=%D9%85%D8%A7%D9%84%DB%8C%D9%83%DB%8C%20%D8%A8%D8%A7%D8%B3%20%D9%84%DB%95%20%D9%87%DB%86%D9%83%D8%A7%D8%B1%DB%8C%20%D8%A8%DA%95%DB%8C%D9%86%DB%8C%20%D8%A8%D9%88%D8%AF%D8%AC%DB%95%DB%8C%20%D9%87%DB%95%D8%B1%DB%8E%D9%85%20%D8%AF%DB%95%D9%83%D8%A7%D8%AA

٢٢. ابتسام عبد اللطيف محمد، مستحقات اقليم كوردستان وكميات ومبالغ تصدير النفط خارج اطار شركة (سومو) ومدى تاثيرها على الموازنة الاتحادية للمدة (٢٠٠٥-٢٠١٩)، دائرة البحوث والدراسات النيابية مكتب بحوث الموازنة، على الموقع الالكتروني؛

ئەگەر شیکارییەکی بۆ بودجەی هەرێم بکرێت لە رابردودا، زۆر بەئاسانی روندەبێتەوە کە بەشێکی گەورە لە بودجەی هەرێمی کوردستان بۆ حیزب بوە، نەک فەرمانبەران و هاوڵاتیانی هەرێم و پرۆژە خزمەتگوزارییەکان و بونیادنانی ژێرخانی ئابوریی.

بە گوتەی عەدنان موفتیی سەرۆکی پێشوتری پارلەمانی کوردستان، لە ساڵی ٢٠٠٤وە تا سەرەتای ساڵی ٢٠١٠، یەکێتی نیشتیمانی کوردستان و پارتی دیموکراتی کوردستان مانگانە هەریەکەی ٣٥ ملیۆن دۆلاریان بۆ خۆیان بردوە. واتا بە هەردو حیزبەکە مانگانە ٧٠ ملیۆن دۆلاریان بردوە، بەو پێیەش ساڵی ٨٤٠ ملیۆن دۆلار دەکات، بە شەش ساڵەکەش ٥ ملیار و ٤٠ ملیۆن دۆلارە[٢٣].

ئەمانە جگە لەو نەوتەی حکومەتی هەرێم لە رێگەی بۆرییەوە لە دوای ساڵی ٢٠١٤وە فرۆشتوویەتی بە زیاتر لە (٤٠) ملیار دۆلار دەخەمڵێنرێت[٢٤]، بەم پێیەش جگە لە داهاتی ناوخۆ و فرۆشتنی نەوت لە رێگای تانکەر و سەرچاوەکانی دیکەی داهاتی هەرێمی کوردستان لە ناوخۆو هاریکاری دەرەکی لە پاش ساڵی ٢٠٠٤ ەوە حکومەتی هەرێم زیاتر لە (١١٥) ملیار دۆلاری دەستکەوتووە. بەڵام ئەوەی جگەی سەرسوڕمانە لە ئێستادا حکومەتی هەرێم کەوتووەتە ژێر باری قەرزێکی (٣٢) میلیار دۆلاری ئەو قەرزانەش بریتین لە؛

سەرۆکی حکومەتی هەرێم لە دانیشتنی رۆژی ٢٠٢٠/١٠/٥ لە پەرلەمان رایگەیاند، قەرزەکانی سەر حکومەتی هەرێم زیادیان کردووە و بونەتە نزیکەی ٢٨ ملیار دۆلار و نیو لە ماوەی چەند مانگی رابردوو ملیارو نێویک زیاد بووە [٢٥].

هەروەها سەرۆکی حکومەت ئاماژەی بەوەکرد، حکومەت لە ئێستادا زیاتر لە (٧) ملیار دۆلاری قەرزی دەرەکی و ناوخۆیی لەلایە و زیاتر لە (٨) ملیاری قەرزی موچەخۆران و (٨) ملیاری پابەندیە

---

https://ar.parliament.iq/2020/12/07/%D8%AA%D9%82%D8%B1%D9%8A%D8%B1-%D9%85%D8%B3%D8%AA%D8%AD%D9%82%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%82%D9%84%D9%8A%D9%85-%D9%83%D8%B1%D8%AF%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86/?fbclid=IwAR3MKzzCMP83u0hPmTK9v1sCo1gFU87-B3j30DoeBG2akWFxCCac_G4mY2k

[٢٣]. راپۆرتی شیکاری: محەمەد رەئوف، پارەی ژێرزەمینەکان.. حیزبی ملیاردێرو حکومەتی موفلیس، ماڵپەڕی شارپرێس؛
https://www.sharpress.net/all-detail.aspx?Jimare=53524

[٢٤]. بڕوانە، راپۆتیەکانی دیلۆیت لە ٢٠١٧ و ٢٠١٨ و ٢٠١٩، ماڵپەڕی فەرمی حکومەتی هەرێمی کودستان؛
https://gov.krd/information-and-services/open-data/
هەروەها
ابتسام عبد اللطيف محمد، مستحقات اقليم كوردستان وكميات ومبالغ تصدير النفط خارج اطار شركة (سومو) ومدى تاثيرها على الموازنة الاتحادية للمدة (٢٠٠٥-٢٠١٩)، سەرچاوەی پێشوو.

[٢٥]. لە پێنج مانگدا حکومەتی هەرێم ملیارو نیوێک دۆلار قەرزەکانی زیادبووە، ماڵپەڕی لڤین؛
https://lvinpress.com/detailnews.aspx?jimare=17047&cor=1&related=2

داراییەکان قەرزدارە. نزیکەی (٤) ملیار دۆلاری هەردوو بانکی بازرگانی عێراقی و بانکی نێودەوڵەتی کوردستان قەرزدارە، بە گوێرەی ئەو راپۆرتەی مەسرور بارزانی کۆی قەرزەکانی حکومەت زیادیان کردووە بەراورد بە سەرەتای دابەزینی نرخی نەوت لەم کابینەیەی حکومەتدا.

لەم خشتەیەی خوارەوەدا پوختەی قەرازەکانی سەر حکومەتی هەرێم ڕونکراوەتەوە پێش خەرجکردنی موچەی مانگەکانی (٥، ٦، ٧، ٨، ١١،١٢ی ساڵی ٢٠٢٠)ی فەرمانبەرانی هەرێمی کوردستان؛

پوختەی قەرزەکانی حکومەتی هەرێم

بابەت	بە دۆلاری ئەمریکی	بە دیناری عێراقی
کۆی گشتی قەرزەکان (دەرەکی + ناوخۆ)	٧.٢٥٦.٢٨٣.٦٤٦	٨.٥٧٦.٩٢٧.٢٦٩.٨٦٢
کۆی گشتی پابەندییە داراییەکان	٨.٣٣٧.٩٨٩.٥٣٢	٩.٨٥٥.٥٠٣.٦٢٦.٨٢٤
کۆی گشتی پابەندیی دارایی پاشەکەوتی موچەخۆران	٨.٩٦٦.١٥٦.٥١٤	١٠.٥٩٧.٩٩٧.٠٠٠.٠٠٠
بابەتی هەردوو بانکی بازرگانی عێراقی (TBI) و بانکی کوردستانی نێودەوڵەتی(KIB)	٣.٩١٦.٢٤٥.٣٤٧	٤.٦٢٩.٠٠٢.٠٠٠.٠٠٠
کۆی گشتی	**٢٨.٤٧٦.٦٧٥.٠٣٩**	**٣٣.٦٥٩.٤٢٩.٨٩٦.٦٨٦**

بەگوێرەی راپۆرتێکی "ماڵپەڕی شارپرێس" کە قەرزەکانی سەر حکومەتی هەرێمی زیادیانکردووە "پاش ئەوەی وەزارەتی دارایی و ئابوری هەرێمی کوردستان بڕیاری دابەشنەکردنی مووچەی پێنج مانگی ٢٠٢٠ی فەرمانبەرانی دەرکرد و بانکەکانی ئاگادارکردەوە لیستی مووچەی مانگی نۆی ٢٠٢٠ ئامادەبکەن، دواتریش مانگی (١١ و ١٢)ی هەمان ساڵی خەرج نەکرد، بەم پێیەش کۆی گشتی قەرزەکانی حکومەتی هەرێم ٣٠ ملیار دۆلاری ئەمریکی تێپەڕاندووە"[٢٦].

کەواتە ئەوەی شەڕی داعش و دابەزینی نرخی نەوت لە بازاڕەکانی جیهان بڵاوبونەوەی پەتای کرۆنا، تەنها پاساو نین بۆ ئەو قەیرانەی حکومەت و هەرێمی تێکەوتووە، بەڵکو بەشێکی گەورەی قەیرانەکە شێوازی ئیدارەدانی حکومرانی هەرێم بوە لەلایەن (یەکێتی نیشتمانی کوردستان و پارتی دیموکراتی کوردستان)ەوە، کە حکومەت هەرێمی کوردستانیان ئیفلاس پێکرووەو کۆمپانیا جۆراو جۆرە حیزبییەکانیشیان بەردەوامن لە بازرگانی خۆیان توشی هیچ قەیرانێکی دارایی نەبون.

[٢٦]. قەرزەکانی سەر حکومەتی هەرێم بوونە ٣٢ ملیار دۆلار، ماڵپەڕی شار پرێس؛
https://www.sharpress.net/all-detail.aspx?Jimare=179002

کەواتە پرسیارەکە ئەوەیە؛ پارەکانی حکومەتی هەرێم لە کوێیە؟

نەبونی چاودێریی جدی لەسەر سامان و داهاتی هەرێم و لێنەپرسینەوە هۆکاری سەرەکی بردنی داهاتی گشتیی وڵاتانە لەلایەن حیزب و کارەکتەرە سیاسییەکانەوە، کە لە ئێستادا باس لەوە دەکرێت، سەرکردەکانی کورد لە ئاستی دەوڵەمەندەکانی ناوچەکەدان، کۆمپانیا حیزبییەکانیش لە ریزبەندی کۆمپانیا دەوڵەمەندەکانی ناوچەکەدان، بەپێی زانیاریی بەرپرسان خۆشیان، حیزب و کارەکتەرە سیاسییەکان پارەیەکی زۆریان هەیە.

پێشتر مەلا بەختیار رایگەیاندبو کە ژێرزەمینەکان لە فەردە دۆلار ئاوساون و بانکەکانیش پارەیان تێدا نییە بۆ موچە. زانیارییەکانی هەندێ دیبلۆماتی رۆژئاواییەکانیش ئاماژە بەوە دەکەن کە بەرپرسانی هەرێم و بەغداد بە شێوەیەکی ناسروشتیی دەوڵەمەند بونە و پارەکانیان بە ملیاران دۆلار دەخەملێندرێت. بە هۆی نەبونی سیستەمی بانکی و نەبونی شەفافییەت لە هەرێمی کوردستان و عێراقدا، تا ئیستا نازاندرێت داهاتی بەرپرسانی کورد و عێراق بەراستی چەندە، بەڵام هیچ گومانێک لەوەدا نییە کە زۆریان بونەتە خاوەنی ملیاران دۆلار[٢٧].

سەرەڕای ئەوەش بەهۆی بازرگانی بەرپرسە سیاسییەکانەوە، راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ خاوەنی دەیان کۆمپانیای نەوت و بوارەکانی دیکەن و بونەتە ملیاردێر، لەو بارەیەوە (مەلا یاسین مەحمود – وتەبێژی یەکێتیی وەبەرهێنەرانی هەرێمی کوردستان) لە ساڵی ٢٠١٨ ئاشکرای دەکات، ژمارەی دەوڵەمەندەکانی کوردستان نزیکەی نیوەیان بەهۆی قەیرانی داراییەوە سەرمایەکانیان لەدەستداوە "٥ هەزار ملیۆنێر و ١٣ ملیاردێر لە هەرێمی کوردستاندا هەن. لە ساڵی ٢٠٠٦ ەوە تاوەکو ئێستا لە هەرێمی کوردستان ١٣ کەس سەرمایەیان گەیشتووەتە سەرووی یەک ملیار دۆلار و بەشێک لەو کەسانە سەرمایەگوزاریی گەورەیان لە کوردستان هەیە و خزمەت دەکەن."[٢٨]

ئەوە لە کاتێکدایە هەر بە پێی ئامارەکانی یەکێتی وەبەرهێنەرانی کوردستان لە ساڵی ٢٠١٦ لە هەرێمی کوردستاندا ٣٠ ملیاردێر و ١٠ هەزار و ٨٠٠ ملیۆنێر هەبووە کە ١٨ ملیاردێری لە سنوری پارێزگای هەولێر وەبەرهێنانیان کردووەو ٥ ملیاردێریش لە سنوری پارێزگای سلێمانی و ٥

[٢٧]. راپۆرتی شیکاری: محەمەد ڕەئوف، پارەی ژێرزەمینەکان.. حیزبی ملیاردێرو حکومەتی موفلیس، هەمان سەرچاوەی پێشوو.
[٢٨]. ملیاردێرەکانی کوردستان وەک خۆیانن و ملیۆنێرەکان کەمیان کردووە، ماڵپەڕی باس نیوز؛ https://www.basnews.com/so/babat/304040

ملیاردێریش لە سنوری پارێزگای دهۆک وەبەرهێنانیان کردووە. لە ١٠ هەزار و ٨٠٠ ملیۆنێریش سێ هەزار و ٨٠٠ ملیۆنێری لە سنوری پارێزگای سلێمانیدا بوونە[٢٩].

بە بڕوای چاودێرانی ئابوری، هەمو ئەوانەی سامانەکانیان گەیشتونەتە ملیار دۆلار، یان خاوەنی کۆمپانیای حزبین یان کەسەکانی ناو حزبەکانن، یان کەسێک بەرەمزی سەرپەرشتیی کۆمپانیاکە دەکات و چەند کەسێکی حزبی لەپشتەوەیە، چونکە تاکەکەس نییە بتوانێت سەرمایەکەی بگەیەنێتە ملیارد دۆلار بەبێ پشتیوانیی حیزب و ئەشخاسەکانی ناو حیزب.

لەم جومگەیەی باسەکەماندا مەبەستمان بوو بڵێن، کۆکردنەوەی سامانی لە ڕادەبەدەر لە لایەن یەکێتی نیشتمانی کوردستان و پارتی دیموکراتی کوردستانەوە لەلایەک، ئیفلاس پێکردنی حکومەت لە لایەکی ترەوە، لە خۆوە ڕوینەداوە، ئەگەر چی بەشێکی چاوچنۆکی بەرپرسانی ئەو دوو پارتە دەردەخات، بەشی سەرکیشی لاوازی دەزگا چاودێرییەکانی دەسەڵات و لاوازی یاسا و نەبونی سزا، دواجار زەلیل کردنی حکومەت، کە ئەمەی دواییان لەوانی دیکە قوڵتر و ترسناترەو ڕێگەی خۆشکردوە بۆ زیاتر چەسپاندنی "دەسەڵاتی قوڵ" لە هەرێمی کوردستان و دەستێوەردانی حیزب و بەرپرسان و خاوەن سەرمایەکان لە کاروباری حکومڕانی، دروستکردنی ئاستەنگ لە بەردەم پارتە سیاسییە مەدەنییەکان، ئاڵوگۆڕی ئاشتیانەی دەسەڵات، لە کۆتایشدا پەکخستنی پرۆسەی چاکسازی و درێژەدان بە دیاردەی "دەسەڵاتی قوڵ".

یەکێک لەو نمونە دیارانە، کە ئەم ڕاستیە دەسەلمێنن، پرسی سەربەخۆیی ئابوری و فرۆشتنی نەوت و لە نێویشیاندا "گرێبەستی پەنجا ساڵەی تورکیاو هەرێم"ە، کە لە ئێستادا باسی گەرمی بەشێک لە میدیاکانە.

ئەگەر چی تائێستا ناوەڕۆکی ئەو ڕێککەوتنە ڕون نیە، لانی کەم ئەو ڕێککەوتنە لەسەر چییە؟ هێڵە گشتییەکانی چین؟ ئەرک و مافی لایەنەکان چین؟ ڕێککەوتن لە نێوان حکومەتی هەرێم و حکومەتی تورکیا کراوە یان لە نێوان پارتی و ئەکەپە؟ یان حکومەتی هەرێم و ئەکەپە؟ بەڵام کاتێک بەرهەم ساڵح حکومەتی هەرێمی کوردستان بووە، ئاشتی هەورامی وەزیری سامانە سروشتییەکان هاوڕێ لەگەڵ نێچیرڤان بارزانی(هیچ پۆستێکی حکومی نەبوو)، بەبێ گەڕانەوە بۆ حکومەت و ئاگاداری پەرلەمان، سەردانی تورکیایان کرد و رایان گەیاند، ڕێککەوتنێکی پەنجا ساڵە لەگەڵ تورکیا ئیمزا کراوە[٣٠].

---

[٢٩]. ڕاپۆرتی شیکاری: محەمەد ڕەئوف، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[٣٠]. ڕێبین فەتاح، ڕێککەوتنی پەنجا ساڵە لەگەڵ تورکیا!، ماڵپەڕی شار پرێس؛
https://www.sharpress.net/all-detail.aspx?Jimare=97268

ئەمە سەرەڕای ئەوەی دەیان گرێبەستی دیکەی نەوتی بەبێ ئاگاداری پەرلەمانی کوردستان لە بواری نەوت و گاز لەگەڵ کۆمپانیا بێگانەکان ئەنجامدراوە. ئەمانەش ئاماژەی بەڵگەدارن بۆ بوونی "دەسەڵاتی قوڵ" لە هەرێمی کوردستان.

٣. دیموکراسی ساختە؛ پرۆسەی هەڵبژاردن، وەک پایەیەکی گرنگی دیموکراسی، رێگەی سەرەکی بەشداری کۆمەڵگایە، لە ژیانی سیاسی و بڕیاری سیاسیدا، بەڵام بەردەوام لەهەرێمی کوردستان حیزبە دەسەڵاتدارەکان، یاخود هێزە دەستڕۆیشتووەکان لە رێی ساختەکاریی و تەزویرەوە دەنگی هاوڵاتیان لەبەرژەوەندی خۆیان ساختە دەکەن، لە هەرێمی کوردستانیش پرسی تەزویر و ساختەکاریی لە هەڵبژاردنەکاندا بوەتە پرسێکی جدیی و کاریگەری لەسەر پرۆسەی هەڵبژاردن و نەخشەی سیاسی هێزەکان لە هەرێمی کوردستان و عێراق دروستکردوە.

گرنگە لێرەدا ئاماژە بەوە بدەین، تۆڕ و دەست و پێوەندەکانی "دەسەڵاتی قوڵ" لە سەروبەندی هەڵبژاردنە گشتییەکاندا، بۆ پارێزگاریکردن لە پێگەو بەرژەوەندییەکانیان، پەنا بۆ ساختەکاری دەبەن[٣١]، بۆ ئەم مەبەستەش دەیان رێ و شوێن دەگرنە بەر، گرنگترینیان برتین لە؛

- ✓ دووبارە دەنگدانی هاوڵاتیانی سەربە پارتەکان بە شێوەیەکی رێکخراو لە زۆربەی هەڵبژاردنەکاندا.
- ✓ دروستکردنی ناسنامە و بەڵگەکانی دەنگدان.
- ✓ لایەنداری چاودێرانی سەرسندووقەکانی دەنگدان.
- ✓ بەکارهێنانی هێزە سەربازییەکان بەجلی مەدەنییەوە لە هەڵبژاردنەکاندا.
- ✓ بەڕێوەبردنی کاروباری کۆمسیۆن لە قەزاو ناحییەکان لەلایەن دەسەڵاتی حیزبی باڵادەستی ناوچەکەوە.
- ✓ دەستتێوەردانی بەرپرسە سەربازییە حیزبییەکان لە هەڵبژاردنەکان.
- ✓ چاوسوورکردنەوە و هەڕەشەی نانبڕینی فەرمانبەران و موچەخۆران.
- ✓ پارە بەخشینەوە و خەڵاتکردن و پێدانی پۆست و کڕینی دەنگی دەنگدەران.
- ✓ یاریکردن بە ئەنجامی دەنگدان (رێگەی ئەلیکترۆنی).
- ✓ بەکارهێنانی دام و دەزگای گشتی بۆ بەرژەوەندی حیزبی لە کاتی بانگەشەی هەڵبژاردن.

---

[٣١]. بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی "ساختەکاری لە هەڵبژاردنەکان هەرێمی کوردستان" بڕوانە؛
- حەمید گەوهەری، باشوری کوردستان لە نێوان دوو هەڵبژاردندا ١٩٩٢ ــ ٢٠٠٥، ستوکهۆڵم : سوید.

هەروەها؛
- محەمەد رەئوف، هەڵبژاردن لە کوردستان ١٩٩٢ ــ ٢٠١٤، توێژینەوەیەکی شیکاریی – بەراوردکارییە، چاپی دووەم زیادکراو، ٢٠١٨، سلێمانی، لا ٢٢٧-٢٣٩.

ئەم جۆرانە لە ساختەکاری بەردەوام لە هەڵبژاردنەکاندا دووبارەو سێبارە بونەتەوە، ئیدی هەر لە پرۆسەی هەڵبژاردنی ١٩٩٢ و ٢٠٠٥ و ٢٠٠٩ و ٢٠١٣ تا دەگات بە هەڵبژاردنە پەرلەمانییەکەی ساڵی ٢٠١٨. بەم هەوڵانەش ئەگەر چی پرۆسەی دیموکراسی دەکەوێتە ژێر پرسیارەوە، بەڵام توانیویەتی لانی کەم گرنتی مانەوەو بەردەوامی بدات بە هێزە حکومڕانەکانی هەرێمی کوردستان، بە تایبەت "پارتی و یەکێتی".

بەشی زۆری ئەو توانایەش کە وایکردووە ئەم دوو هێزە پەنا بۆ ساختەکاری ببەن، پەیوەندیدارە بە کۆمەڵێک هۆکارەوە، کە گرنگترینیان ئەو دوو ئامرازەی چەسپاندنی "دەسەڵاتی قوڵ"ە لە هەرێمی کوردستان کە باسمان کرد (ئابوری و هێزی چەکدار).

کۆنترۆڵکردنی ئەو دوو پایەیە (ئابوری و هێزی چەکدار) سەریکێشاوە بۆ کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگا لە ڕێگە جیاوازەکانی وەک؛

بەگەڕخستنی توانا ئابورییەکان بۆ؛

- ✓ ڕاگەیاندن؛ کردنەوەی هەزاران ئامرازی ڕاگەیاندنی (نوسراو، بیستراو، بینراو)ی حیزبی، بە تێچونی ماددی گەورە، کە بەشێکیان نامۆن بە کلتوری خەڵکی کوردستان، بەڵام بۆ مەرامی تایبەتی تەرکیزێکی زۆری خراوەتە سەر، لە دەرەنجامدا بەشی زۆریان خزمەت بە مانەوەو بەردەوامی پرۆسەیەکی سیاسی لار دەدەن لە هەرێمی کوردستان.
- ✓ دامەزراندن سەدان هەزار کەس لە کەرتی گشتی و سەرهەڵدانی دیاردەی (بندیوار)، کە کێشەیەکی گەورەی بۆ ئابوری و بودجەی گشتی، دەرچوانی بێکاری زانکۆو پەیمانگاکان دروست کردووە.
- ✓ بەخشینەوەی سامان و داهاتی گشتی، بەسەر خەڵکانی دیار و سەرۆک خێڵ و عەشیرەت ... بە بیانوی جیاواز و کڕینیان و بەکارهێنان _بەتایبەت لەکاتی هەڵبژاردنەکان_.
- ✓ بەخشینی موڵکی گشتی و زەوی و تەندەرو پرۆژەی ئابوری...هتد بە دەست و پێوەندەکانیان.

بەگەڕخستنی توانا سەربازییەکان بۆ؛

- ✓ دامەزراندنی خەڵکانی ناشایستە لە کەرتی سەربازی، هەندێجار پێدانی پلەو پایە دور لە بنەمای شایستەیی.
- ✓ بەکارهێنانیان لە کاتی هەڵبژاردنە گشتییەکان و کاریگەرییان لە گۆڕینی ئەنجامی هەڵبژاردن.
- ✓ سزادان و دورخستنەوەی ڕەنگی جیاواز لە نێو هێزە ئەمنی و چەکدارەکان.
- ✓ بەکارهێنان و چاوسورکردنەوەیان، لە کاتی سەرهەڵدانی ناڕەزایەتییە جەماوەرییەکان.

به پوختی بەکارهێنانی هەردوو هێزی نەرم و ڕەق دژ بە هەر لایەن و کەس و گرووپ و ڕێکخراو و ڕۆژنامەنوس و دەنگێکی ناڕازی ... هتد، بەکاردەهێنرێت بۆ پاراستنی خۆیان و تۆڕی "دەسەڵاتی قوڵ"یان.

بە مانایەکی تر، خەڵکی کوردستان تا وەکو ئێستا قوربانیەکی بێدەسەڵاتە بەهۆی هەڕەشەی ئەمنی و هێرشێکی ڕێکخراوی میدیایی چەواشەکار و جەنگی دەرونی لەلایەن چینێکی گەندەڵەوە، ئەوەی زۆر لە خەڵکی کوردستان درکی پێناکات ئەوەیە کە گروپێکی شاراوە، یان "دەسەڵاتی قوڵ"ە ئەم کارە دەکات، کە هەم بەرپرسیارە و هەم هۆکارە لەبەرامبەر دارمانی ئابوری و پاشاگەردانی سیاسی[٣٢].

گرفتی گەورە لە بەرەنگارییوونەوەی "دەسەڵاتی قوڵ" لە کوردستان، هەوڵی دەستەبژێری سیاسیە گەندەڵەکانە لە کەلتورکردنی گەندەڵی، ئەمەش بە بەکارهێنانی تازەترین ئامرازی میدیایی وخستنە گەڕی مۆدێرنترین شێواز لە بەکارهێنانی وتاری سیاسی. بە کەلتورکردنی گەندەڵی پەیوەندی بەو پرۆسەیەوە هەیە کە سیاسیەکان لە پرۆسەیەکی دوور مەودادا لە نرخ و پایەی پەروەردەیان کەمکردوەتوە، بە دروستکردنی کایەی زۆری کەلکتوری و ڕۆشنبیری و هۆشیاری ساختە. تۆڕەکۆمەڵایەتیەکان و ڕۆژنامە حیزبیەکان و کەناڵە زۆرەکان و ڕادیۆو ووتارە نوسراوەکان بەمەبەست ئاراستەکراون بۆ وابەستبوون و کۆیلەبوونی خەڵک بە ئاراستەو ئایدۆلۆجیەکی دیاریکراو بە لایەنە سیاسیەکان. ئامرازێکی تری ترسناکی "دەسەڵاتی قوڵ" دروسکردنی هەموو ئەو ڕێکخراوە زۆرانەی بەناوی کۆمەڵگای مەدەنی وەک ڕێکخراوی ژنان، مافی مرۆڤ، یاسا، مامۆستایان، پزیشکان، مافپەروەران، ئاینی و ژینگەو سەدانی ترە. ئەم ڕێکخراوە فەیک و ساختانە لە ژێر باڵادەستی ئابووری و سیاسی "دەسەڵاتی قوڵ"دایە و بەکاریش دەهێنرێن بۆ باڵادەستی هەژموونی ئابوری و سیاسی و کەلتوری "دەسەڵاتی قوڵ"[٣٣].

---

[٣٢]. کاوە عوسمان عومەر، دەوڵەتی قوڵ لەکوردستان، ماڵپەڕی ئاوێنە؛ https://www.awene.com/article?no=11070&auther=1475&fbclid=IwAR3oIxTgO7rK7Pju7YtubSZ8TOPJlkS4pbb7pePtMRvfe1-lpn6YyOuwprU

[٣٣]. هەمان سەرچاوە.

سێیەم؛ ڕێوشوێنەکانی شکستهێنان بە "دەسەڵاتی قوڵ"

بۆ خستن و هەرەسهێنان بە پایەکانی "دەسەڵاتی قوڵ" لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە، لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی دیکە گۆڕانکاری بەسەردا دێت.

بە شێوەیەکی گشتی[٣٤] چەند ڕێگایەک ئاماژەی بۆ دەکرێت، بۆ نمونە (John Mukum Mbaku) لە کتێبی (Corruption in Africa: Causes Consequences, and Cleanups) چەند قۆناغێکی دەستنیشان کردووە؛

قۆناغی یەکەم: چاکسازی کۆمەڵایەتی؛ لە ڕێگەی دامەزراندن و ڕاهێنانی ڕێکخراوی دیموکراسی مەدەنی ڕاستەقینە، دامەزراندنی میدیای ئازاد و پەرەدان بە مەسەلەی هۆشیاری سیاسی و مەدەنی و گشتی، ئاشکرا کردنی مەترسی پەرەسەندنی گەندەڵی و چەسپاندنی "دەسەڵاتی قوڵ".

قۆناغی دوەم: یاسا؛ دژایەتی کردنی "دەسەڵاتی قوڵ" چاکسازیە لە سیستەمی یاساو دادوەری. "دەسەڵاتی قوڵ" پێویستی بە دەزگایەکی یاسایی و دادوەری فەیک و ساختە و چەواشەکار و وابەستە و گەندەڵ هەیە، کە بە بەرگی خۆی داتاشرابێت، لەکاتی هەموو پێشێلیەکی ئابوری و یاسایی ڕەوایی بداتە مۆنۆپۆلی سەربازی و ئابوری "دەسەڵاتی قوڵ". هەربۆیە بەدواچوون بۆ هەموو دەستدرێژیەک بۆ سەر سامانی نەتەوەیی و پێشێلکاری بەرامبەر مافی مرۆڤ و ناردنی بۆ ڕێکخراوە یاساییە جیهانیەکان و پەروەردەکردنێکی مرۆڤدۆستی و یاساناسی بۆ دادوەری سەربەخۆ و ناگەندەڵەکان لە چۆنیەتی بەرزکردنەوەی کەیسی یاسایی بۆ دادگا جیهانیەکان، تاوەکو لێپێچینەوە لە تاوانە نامرۆڤایەتیەکان لە دەستدرێژیکردنە سەر مافە مەدەنی و دیموکراتیەکانی خەڵک بکرێن لە لایەن تۆڕی شاراوەی "دەسەڵاتی قوڵ"ەوە.

قۆناغی سێیەم: بازاڕی ئازاد؛ بۆ شکاندنی بەشێکی دیکە لە پایەکانی "دەسەڵاتی قوڵ" بەدواچوونی چۆنیەتی ئیدارەدانی ئابوری و بازاڕە، ئەویش بە دواچوون بۆ هەموو چالاکیە ئابوریەکان، بە ڕاپۆرتکردنی هەموو ئەو کۆمپانیا نهێنی و دەستەو تۆڕە شاراوە قوڵانەی "دەسەڵاتی قوڵ"ە، کە سامانی سەرزەوی و ژێر زەوەی وڵات تاڵان دەکەن. دەستخستنی زانیاری لە سەر هەموو ئەو تۆڕە بازرگانە نهێنیانەی کە بانکەکان و کۆمپانیای پارتە سیاسیەکانی "دەسەڵاتی قوڵ" بەڕێوەیدەبەن و لێکۆڵینەوە لەو

---

[٣٤]. کاوە عوسمان عومەر، هەمان سەرچاوە پێشوو. هەروەها؛
John Mukum Mbaku, Corruption in Africa: Causes Consequences, and Cleanups, at;
https://www.amazon.com/Corruption-Africa-Causes-Consequences-Cleanups-ebook/dp/B009GIPYH6

سەرچاوانەی ئەو سەرمایانەی پێ دەبرێنە دەرەوە. هاوکات دروست کردنی کەیسی یاسایی لەسەر ئەو کەسایەتی و سەرمایەدارو سیاسیانەی بەو کارە هەڵدەستن ئاراستەی دەزگا یاساییەکان بکرێن.

قۆناغی چوارەم: بەرەنگاربونەوەی گەندەڵی؛ یەکێک لە ئەرکە قورسەکان بەرەنگاربونەوەی گەندەڵییە لە سایەی بوونی "دەسەڵاتی قوڵ" لە دەوڵەتدا، ئەویش گۆڕینی کایەی سیاسی و هوشیاری خەڵکە، یاخود هێنانەکایەی کەلتوری دژەگەندەڵیە، لە ڕێگەی بەهێزکردنی دەزگا پەروەردەییەکان و دەزگاکانی ڕاگەیاندن و فیگەرە دیارەکانی کۆمەڵگا، هاوکات بەهێزکردنی دەزگاو دامەزراوە چاودێری و یاسایی و نوێنەرایەتییەکانی دەوڵەت.

بەشێوەیەکی تایبەتی، ئەوەی پەیوەندی بە هەرێمی کوردستانەوەیە، "دەسەڵاتی قوڵ" ڕەگ و ڕیشەی هەیە، کە کەڵەکەبوی (٣٠) ساڵی تەمەنی حکومڕانی (یەکێتی نیشتمانی کوردستان و پارتی دیموکراتی کوردستان)ە، بۆیە خستنی پایەکانی دەسەڵاتی قوڵ لە شەو و ڕۆژێکدا ڕونادات، ئەوە سەرەڕای بوونی ئاستەنگی گەورە لە بەردەم ڕامالینی دیاردەکە، بۆیە گۆڕانکاری تێیدا پێویستی بە کات و توانا و پلانی تۆکمەو ورد هەیە. ئەمە سەرەڕای ئەوەی پێویستی بە کاری هەمەلایەنەیە، ئەرکی گەورە لە ئەستۆی پارتە سیاسییەکانە بە کەسایەتییە مەدەنیی و نیشتمانپەوەرەکانی یەکێتی و پارتیشەوە بەگشتی و ڕێکخراوەکانی کۆمەڵی مەدەنی و گروپ و دەستەبژێر و ڕاگەیاندن و دواجار ئەرکی سەرجەم دامەزراوەو تاکەکانی کۆمەڵگایە.

گرنگە لێرەدا ئاماژە بەوە بدەین، کاتێک باس لە گۆڕانکاری دەکەین، گفتوگۆیە لەبارەی بارگۆڕانی مەدەنی و ئاشتیانە و لەسەرخۆ، وەک لە گۆڕانکاری ڕادیکاڵی و توندوتیژ و خێرا. چونکە چاودێران و نمونەکانی بەردەست هەردوو ڕێگاکەیان بەردەستخستووین، بەڵام ئەزمون دەریخستووە، ئەو سیستمانەی گۆڕانکاری خێراو ڕیشەیی و توندوتیژیان تێدا کراوە، دەرەنجامێکی سەرکەوتووی نەبووەو بە ئامانج نەگەیشتووە. بۆیە دەبێت بەدوای دەرەنجامی گەورەوەبین ئەگەرچی کاتی زیاتریشی پێویست بێت، زیاتر لەوەی بە شوێن گۆڕانکاری خێراو دەرەنجامی بچوکەوەبین _کە گرنتی نیە ئەویش بەدەست بێت_ بۆیە دەکرێت بڵێن ئەرکەکە پێوستی بە پلانی وردو درێژخایەن هەیە.

پێش هەموو شت دەبێت کۆمەڵگا لە وەهمی "بێ ئومێدی" قوتاربکرێت، چونکە بابەتی بێ ئومێد کردن، بەشێکە لە پیلانی "دەسەڵاتی قوڵ" لە هەرێمی کوردستان، لە پێناو بێ بەهاکردنی هەوڵە جدییەکان بۆ چاکسازی و گۆڕانکاری، بۆیە گۆڕانکاری گەورەو خستن و شکستهێنان بە دەسەڵاتی قوڵ لە خۆوە ڕونادات پێویستە لە چەند سێکتەرێکدا ڕێوشوێنی پێویست و توند بگیرێتەبەر، بۆ کلۆرکردن و داڕوخانی پایەکانی "دەسەڵاتی قوڵ" کە خۆی دەبینێتەوە لە؛

١. پەرەدان بە هۆشیاری گشتی و پەرەوەردەی تەندروست، لە ڕێگەی پرۆگرامی خوێندن و دامەزراوە گشتییەکان و سەرچاوە جیاوازەکانی ڕاگەیاندن.

٢. بە نیشتمانی کردنی هێزە چەکدارەکان، دروستکردنی سوپای نیشتمانی، دورخستنەوەی دەستی حیزب و ئەشخاسەکانی حیزب لەم دامەزراوە گشتییە، بەکارنەهێنانیان بۆ بەرژەوەندی حیزبی سیاسی لە کاتی ململنێکاندا، تەنها سپاردنی ئەرکی (ئاسایشی ناوخۆ و بەرگری دەرەکی) پێیان.[٣٥]

٣. بەهێزکردنی یاسا و دامەزراوە چاودێرییەکانی وەک پەرلەمان و دادگاکان و چاودێری دارایی و دەستەی دەستپاکی... بێ لایەنکردنیان و دەستوەرنەدان لە کاروباریان بۆ بەرژەوەندی تایبەتی حیزبی و کەسی، داڕشتنی یاسای پێویست و توند دژ بە سەرپێچی کاران

٤. ڕێکخستنی ئابوری و بازاڕی ئازاد، چەسپاندنی کێبڕێکی دادپەروەرانە و دورخستەنەی حیزب و کەسانی پارێزگاریخواز لە "دەسەڵاتی قوڵ" بەهێزکردنی کۆمپانیا حکومییەکان و دامەزراوە ئابوری و بانکییەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان.

٥. چەسپاندنی بنەماکانی دیموکراسی، بەڕێوەبردنی هەڵبژاردنی پێگەرد و دور لە ساختەکاری، ئاڵوگۆڕی ئاشتیانەی دەسەڵات و چەسپاندنی پایەکانی تری دیموکراتی و مافی مرۆڤ و ئازادییە تایبەتی و گشتییەکان، لە شێوازی ڕادەبڕین و ئازادی ئاینی بیرکردنەوەو هەڵبژاردنی لایەنی سیاسی و دەستڕاگەیشتن بە زانیاری و ... هتد

[٣٥]. بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە؛ د. ئومێد ڕەفیق فتاح و د.عابد خالد رەسوڵ، پرۆسەی بەدامەزراوەییکردنی هێزەکانی پێشمەرگە: هەنگاو و ئاستەنگەکان، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی، مجلة الدراسات السياسية والامنية، المجلد (الاول) العدد (الثاني) كانون الاول ٢٠١٨. ص ١٤٣-١٧٨.

دەرەنجام

دیاردەی "دەسەڵاتی قوڵ" هەڕەشەیەکی جددی سەر پرۆسەی سیاسی دیموکراتییە، ئاستەنگی گەورە لەبەردەم کۆمەڵێک پرسی وەک؛ پەرەسەندنی بنەماکانی دیموکراتی، چەسپاندنی عەدالەتی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوری، کبڕکێی سیاسی و ئابوری مەدەنیانە، شەفافیەت، سەروەری یاسا، ئازادییە گشتییەکان... دروست دەکەن. کە سەدەکێشێت بۆ لەکەدارکردن و نابوتکردنی دامەزراوە فەرمییەکانی دەوڵەت و بە کارتۆنی کردنیان.

داروودەستەی "دەسەڵاتی قوڵ" هەمیشە پشتگیری لە درێژەدان بەم فۆرمە لە حکومڕانی دەدەن، لە پێناو پاراستن و پێگەو تۆڕو دەست و پێوەندەکانیان، بۆ ئەم مەبەستەش هەموو ڕێوشوێنێکی ڕەواو ناڕەوا دەگرنەبەر. بۆیە لە هیچ دەوڵەت و سیستمێکی سیاسیدا، ئاسان نییە درز بە سیستم و دەسەڵاتە ناشرینە ببرێت، بەڵام شارەزایان و چاودێران کۆمەڵێک ڕێوشێنی مەدەنی و نامەدەنیان پێشنیار کردووە، بۆ تێکشکاندنی پایەکانی.

ئەوەی پەیوەندی بە دۆخی سیاسی هەرێمی کوردستانەوە هەیە، وەک هەموو نمونەکانی دیکەی دنیا داڕوخانی سادە و ئاسان نییە. لانی کەم سێ دەیەیە (یەکێتی نیشتمانی کوردستان و پارتی دیموکراتی کوردستان) وەک دوو پارتی سەرەکی لە هەرێمی کوردستان کاریان بۆ کردووەو کاری لەسەر دەکەن، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە، ئەم دوو هێزە دەستبەرداری ئەو جۆرە لە سیاسەت نابن، بۆ نمونە ئەگەر بەراوردی هەریەک لەو سێ دەیەیە بکەن بە یەکتر، گۆڕانکاری جەوهەری بەدی دەکرێت لە شێوازی ئیدارەدان، کە لە دەیەی یەکەمدا (شەڕی ناوخۆ) نمونەی باڵای قۆناغەکەیە. بەڵام لە دەیەی دووەمدا پاشەکشەی شەڕی ناوخۆ و (دوو ئیدارەیی)، لە سەرەتای دەیەی سێیەمدا کە هاوکاتە لەگەڵ دەرکەوتنی بەرەی ئۆپۆزسیۆن، قۆناغێکی نوێ لە ژیانی سیاسی لە هەرێمی کوردستان سەرهەڵدەدات، کە دروستبونی (هۆشیاری گشتی)یە سەبارەت بە ژیانی سیاسی، کاریگەری گەورە لەسەر شێوازی حکومڕانی بەجێدەهێڵێت.

بۆیە دەکرێت لە چەند دەیەی داهاتوودا گۆڕانکاری جەوهەری بەدیبهێنرێت، لە شێوازی حکومڕانی و دورخستنەوەی دەستی "دەسەڵاتی قوڵ" لە دام و دەزگا فەرمییەکانی هەرێمی کوردستان، ئەگەر لایەنە سیاسییەکان بە پلەی یەکەم و سەرجەم کۆمەڵگا بە سێکتەرو دامەزراوە جیاوازەکانییەوە بە پلەی دووەم، ئەو ئەرکانە بگرنە ئەستۆ، کە شکست بە پایەکانی "دەسەڵاتی قوڵ" بهێنن کە زیاتر لە پایەیەکن لە هەرێمی کوردستاندا.

سەرچاوەکان

١. حەمید گەوهەری، باشوری کوردستان لە نێوان دوو هەڵبژاردندا ١٩٩٢ – ٢٠٠٥، ستوکهۆڵم : سوید.

٢. محەمەد رەئوف، هەڵبژاردن لە کوردستان ١٩٩٢ – ٢٠١٤، توێژینەوەیەکی شیکاریی – بەراوردکارییە، چاپی دووەم زیادکراو، ٢٠١٨، سلێمانی.

٣. د. ئومێد رەفیق فتاح و د.عابد خالد رەسول، پرۆسەی بەدامەزراوەییکردنی هێزەکانی پێشمەرگە: هەنگاو و ئاستەنگەکان، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی، مجلة الدراسات السياسية والامنية، المجلد (الاول) العدد (الثاني) كانون الاول ٢٠١٨.

٤. ئا. محەمەد رەئوف؛ بازگانی لەگەڵ شەیتان، داعش.. بازرگانی بۆ بەرپرسان و شمشێری بۆ هاوڵاتیان پێیە، رۆژنامەی ئاوێنە ژمارە (٤٥٣)، رۆژی سێ شەمە ٢٠١٤/١١/١١، لا٤.

٥. رێبین فەتاح، رێککەوتنی پەنجا ساڵە لەگەڵ تورکیا!، ماڵپەری شار پرێس؛
https://www.sharpress.net/all-detail.aspx?Jimare=97268

٦. کاوە عوسمان عومەر، دەوڵەتی قوڵ لەکوردستان، ماڵپەری ئاوێنە؛
https://www.awene.com/article?no=11070&auther=1475&fbclid=IwAR3oIxTgO7rK7Pju7YtubSZ8TOPJlkS4pbb7pePtMRvfe1-lpn6YyOuwprU

٧. کاوە مەحموود، دەوڵەتی پەرەڵێل... دیاردەی دەوڵەتی قوڵ لە عێراقدا، پێگەی ئەلیکترۆنی؛
http://www.regaykurdistan.com/index.php/wtar/26732-2020-03-03-08-11-19?fbclid=IwAR1AvJ56cB8vrTH9cCdC2mxQ-IEWd5WITvNP0iQf4P_qxtMhWJwh2IVM3yE

٨. فازڵ حەمەرەفعەت - محەمەد رەئوف، نەوت.. رەحمەت یان لەعنەت، ماڵپەری درەو میدیا؛
https://drawmedia.net/page_detail?smart-id=5978

٩. جەبار یاوەر: ژمارەی پێشمەرگە دەگاتە ٢٠٠ هەزار کەس، ماڵپەری کورد پیدیا؛
https://www.kurdipedia.org/default.aspx?lng=1&q=2013121811024187185

١٠. محەمەد رەئوف، پارەی ژێرزەمینەکان.. حیزبی ملیاردێرو حکومەتی موفلیس، ماڵپەری شارپرێس؛
https://www.sharpress.net/all-detail.aspx?Jimare=53524

١١. هەڵمەت محەمەد، گروپەکانی فشار، ماڵپەری سبەی، ٢٠١٣/٤/٩؛
http://archive.sbeiy.krd/Detail.aspx?id=18622&LinkID=14

١٢. هەڵمەت محەمەد؛ هێزە چەکدارەکانی هەرێم لەنێوان ئینتیمای حیزبی و نیشتمانیدا، دۆکیۆمێنتاری تایبەت بە کەناڵی ئاسمانی کەی ئێن ئێن، ٢٠١٧/١٠/٢٢؛
https://archive4.knn.krd/Programme-Detail.aspx?TypeID=53&bernameID=16793

١٣. راپۆتیەکانی دیلۆیت لە ٢٠١٧ و ٢٠١٨ و ٢٠١٩، ماڵپەری فەرمی حکومەتی هەرێمی کودستان؛
https://gov.krd/information-and-services/open-data/

١٤. ئەمینداری گشتی وەزارەتی پێشمەرگە رایگەیاند، لە هەرێمی کوردستاندا نزیکەی ١٧٠ هەزار پێشمەرگە لە ئەرکدان و موچەوەردەگرن، ماڵپەری کەی ئێن ئێن سی؛
https://www.knnc.net/Details.aspx?jimare=21622

١٥. بەشە بودجەی ئەمساڵی هەرێمی کوردستان لە ١٤ ملیار دۆلار زیاترە، ماڵپەری هیوای کورد؛

http://www.hivaykurd.com/2015/01/%D8%A8%DB%95%D8%B4%DB%95-%D8%A8%D9%88%D8%AF%D8%AC%DB%95%DB%8C-%D8%A6%DB%95%D9%85%D8%B3%D8%A7%DA%B5%DB%8C-%D9%87%DB%95%D8%B1%DB%8E%D9%85%DB%8C-%D9%83%D9%88%D8%B1%D8%AF%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86-%D9%84/

١٦. ڕاپۆرتی پێشبینی دانیشتوانی هەرێمی کوردستان (٢٠٠٩-٢٠٢٠)، دەستەی ئاماری هەرێمی کوردستان؛
http://www.krso.net/files/articles/130814020950.pdf

١٧. لە پێنج مانگدا حکومەتی هەرێم ملیارو نیوێک دۆلار قەرزەکانی زیادبووە، ماڵپەڕی لڤین؛
https://lvinpress.com/detailnews.aspx?jimare=17047&cor=1&related=2

١٨. قەرزەکانی سەر حکومەتی هەرێم بوونە ٣٢ ملیار دۆلار، ماڵپەڕی شار پرێس؛
https://www.sharpress.net/all-detail.aspx?Jimare=179002

١٩. مالیکی باس لە هۆکاری بڕینی بودجەی هەرێم دەکات، ماڵپەڕی میللەت؛
https://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=4721&T=%D9%85%D8%A7%D9%84%DB%8C%D9%83%DB%8C%20%D8%A8%D8%A7%D8%B3%20%D9%84%DB%95%20%D9%87%DB%86%D9%83%D8%A7%D8%B1%DB%8C%20%D8%A8%DA%95%DB%8C%D9%86%DB%8C%20%D8%A8%D9%88%D8%AF%D8%AC%DB%95%DB%8C%20%D9%87%DB%95%D8%B1%DB%8E%D9%85%20%D8%AF%DB%95%D9%83%D8%A7%D8%AA

٢٠. ملیاردێرەکانی کوردستان وەک خۆیانن و ملیۆنێرەکان کەمیان کردووە، ماڵپەڕی باس نیوز؛
https://www.basnews.com/so/babat/304040

٢١. باتريك أونيل Patrick H. O'Neil، الدولة العميقة: المفهوم الناشئ في علم السياسة المقارن، ترجمة الحسن مصباح، مجلة سياسات عربية، عدد ٣٠، كانون الثاني ٢٠١٨.

٢٢. الدكتور :عبدالمجيد رمضان، الدولة القائمة والدولة العميقة وإشكالية التوافق والتضارب في المصالح، مجلة الناقد للدراسات السياسية، المجلد 04 / العدد01 :(٢٠٢٠).

٢٣. . ابتسام عبد اللطيف محمد، مستحقات اقليم كوردستان وكميات ومبالغ تصدير النفط خارج اطار شركة (سومو) ومدى تاثيرها على الموازنة الاتحادية للمدة (٢٠٠٥-٢٠١٩)، دائرة البحوث والدراسات النيابية مكتب بحوث الموازنة، على الموقع الالكتروني؛
https://ar.parliament.iq/2020/12/07/%D8%AA%D9%82%D8%B1%D9%8A%D8%B1-%D9%85%D8%B3%D8%AA%D8%AD%D9%82%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%82%D9%84%D9%8A%D9%85-%D9%83%D8%B1%D8%AF%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86/?fbclid=IwAR3MKzzCMP83u0hPmTK9v1sCo1gFU87-B3j30DoeBG2akWFxCCac_G4mY2k

٢٤. إبراهيم السيد، ما هي الدولة العميقة؟، مركز الروابط للبحوث والدراسات الاستراتيجية، على الموقع الالكتروني؛
https://rawabetcenter.com/archives/10366

٢٥. غسان المفلح، الدولة العميقة تطفو فوق سوريا، ليفانت نيوز علي الموقع الالكتروني؛
https://thelevantnews.com/2020/02/%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%88%D9%84%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%85%D9%8A%D9%82%D8%A9-

%D8%AA%D8%B7%D9%81%D9%88-%D9%81%D9%88%D9%82-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A7/

٢٦. ريم أحمد عبد المجيد، نحو تأصيل نظري لمفهوم "الدولة العميقة"، المركز العربي للبحوث والدراسات، على الموقع الالكتروني:
http://www.acrseg.org/40680

٢٧. د. صالح ياسر، ملاحظات سريعة حول مفهوم الدولة العميقة، شبكة النبا، على الموقع الالكتروني؛
https://annabaa.org/arabic/iraqipress/17480

٢٨. بعد تركيا ومصر وروسيا.. كيف وصلت "الدولة العميقة" إلى أمريكا؟ على الموقع الالكتروني؛
https://arabic.cnn.com/world/2017/03/11/trump-deep-state-sean-spicer

29. Robert Longley, The "Deep State" Theory, Explained, at the site;
https://www.thoughtco.com/deep-state-definition-4142030

30. John Mukum Mbaku, Corruption in Africa: Causes Consequences, and Cleanups, at the site;
https://www.amazon.com/Corruption-Africa-Causes-Consequences-Cleanups-ebook/dp/B009GIPYH6